

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
EKONOMETRİ ANABİLİM DALI
EKONOMETRİ BİLİM DALI**

İLLERE YÖNELİK YERLİ VE YABANCI TURİZM TALEBİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Yudum TURGUT

BURSA – 2014

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
EKONOMETRİ ANABİLİM DALI
EKONOMETRİ BİLİM DALI**

**İLLERE YÖNELİK YERLİ VE YABANCI TURİZM TALEBİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

Yudum TURGUT

Danışman:

Prof. Dr. Sacit ERTAŞ

BURSA – 2014

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ekonometri Anabilim Dalı, Ekonometri Bilim Dalı'nda 701217008 numaralı Yudum TURGUT'un hazırladığı "İllere Yönelik Yerli ve Yabancı Turizm Talebi" konulu Yüksek Lisans ile ilgili tez savunma sınavı, 23/07/2014 günü 15:30 - 16:45 saatleri arasında yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının **BAŞARILI** (başarılı/başarısız) olduğuna **OYBİRLİĞİ** (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)
Prof. Dr. Sacit ERTAŞ
Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Kadir Y. ERYİĞİT
Uludağ Üniversitesi

Üye
Yard. Doç. Dr. Metin ÖZDEMİR
Uludağ Üniversitesi

23/07/2014

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Yudum TURGUT
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Ekonometri
Bilim Dalı : Ekonometri
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı : XII + 106
Mezuniyet Tarihi : / / 2014
Tez Danışman(lar)ı : Prof. Dr. Sacit ERTAŞ

İLLERE YÖNELİK YERLİ VE YABANCI TURİZM TALEBİ

Turizme yönelik politika kararlarının alınmasında ve turizmle ilgili planların yapılmasında turizm talebinin belirlenmesi, kaynakların özgün yapısının zarar görmemesi ve kullanılan kaynakların doğru değerlendirilmesi için büyük önem taşımaktadır. Bu amaçla hazırlanan çalışma, Türkiye'nin illerinin yerli ve yabancı turizm talebinin belirleyicilerini araştırmaktadır. Bu nedenle 2000-2012 dönemi için Türkiye'nin illerinin yerli ve yabancı turizm talebi panel veri yöntemi kullanılarak tahmin edilmiştir. Yerli ve yabancı turizm talep modelleri ayrı ayrı ele alınmıştır. Tahmin edilen çeşitli modeller arasından uygun bulunan birim sabit etkiler modelinde; yerli turizm talep modeli için konaklayan yerli turist sayısı bağımlı değişken olarak ele alınmıştır. Açıklayıcı değişken olarak ele alınan yatak sayısı, termal tesis, kredi ve araç değişkenlerinin etkisi beklenildiği gibi pozitif, salgın değişkeninin etkisi de negatif çıkmıştır. Yabancı turizm talep modeli için tahmin edilen çeşitli modeller arasından yine birim sabit etkiler modeli uygun bulunmuştur ve yabancı turizm talep modeli için konaklayan yabancı turist sayısı bağımlı değişken olarak ele alınmıştır. Açıklayıcı değişken olarak yatak sayısı değişkeninin ve dış ticaret gölge değişkeninin etkisi beklenildiği gibi pozitif, terör değişkeninin etkisi de beklenildiği gibi negatif çıkmıştır.

Anahtar Sözcükler

Turizm, Turizm Talebi, Panel Veri Modelleri, Türkiye

ABSTRACT

Name and Surname : Yudum TURGUT
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Econometrics
Branch : Econometrics
Degree Awarded : Master
Page Number : XII + 106
Degree Date : / / 2014
Supervisor(s) : Prof. Dr. Sacit ERTAŞ

DOMESTIC AND FOREIGN DEMAND FOR PROVINCIAL TOURISM

Policy decisions for tourism and tourism-related plans in the determination of tourism demand in the construction of the source of damage to the original structure and the resources used is of great importance for accurate evaluation. Studies prepared for this purpose, Turkey's provinces is to examine the determinants of domestic and foreign tourism demand. Therefore, the provinces of Turkey for the period 2000-2012 the domestic and foreign tourism demand, is estimated using panel data methods. Domestic and foreign tourism demand models are discussed separately. Estimated from a variety of models suitable units located in the fixed effects model; domestic tourism demand model as the dependent variable for the number of domestic tourists who have stayed are discussed. Taken as an explanatory variable number of beds, thermal plant, the effect of credit and vehicle variables as expected positive impact of the epidemic variables were also negative. Foreign tourism demand model estimated for a variety of models from which the unit has been approved in the fixed effects models and foreign tourism demand model as the dependent variable for the number of foreign tourists who have stayed are discussed. As an explanatory variable number of beds dummy variables with the variable effects of foreign trade, as expected positive effect of terrorism variable was negative as expected.

Keywords

Tourism, Tourism Demand, Panel Data Models, Turkey

ÖNSÖZ

Ekonometri bilimi üzerinde titiz ve disiplinli bir çalışmanın nasıl yürütüleceğine dair birçok soruma karşılık bulmama katkıda bulunan ve tez konumun oluşturulması ile sonuçlanması sürecinde zihin açıcı görüş ve eleştirileriyle tez konuma yön veren danışman hocam Saygıdeğer Prof. Dr. Sacit ERTAŞ'a, öğrenim hayatım boyunca üzerimdeki emeklerini hep hissettiğim saygıdeğer hocalarıma ve alın terleri avuç içlerinde nasırlaşan kıymetli babam ve anneme teşekkür ederim.

Bursa, 2014

Yudum TURGUT

İÇİNDEKİLER

	sayfa
TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR.....	x
TABLolar	xi
ŞEKİLLER	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

(TURİZME GENEL BAKIŞ)

1.TURİZMİN TANIMI, ÖZELLİKLERİ VE TÜRLERİ	4
1.1. Turizmin Tanımı.....	4
1.2. Turizmin Özellikleri	6
1.3. Turizmin Türleri	6
1.3.1.Turizmin Mekânsal Türleri	7
1.3.2.Katılanların Amaçlarına Göre Turizm.....	8
2.DÜNYA’DA TURİZMİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE GÜNÜMÜZ.....	11
2.1. İlk Çağlarda Turizm	11
2.2. Orta Çağda Turizm	12
2.3. Yeni Çağda Turizm	12
2.4. Yirminci Yüzyılda Turizm	13

3.TÜRKİYE’DE TURİZMİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE GÜNÜMÜZ.....	14
3.1. Cumhuriyet Öncesinde Turizm	14
3.2. 1923-1960 Yılları Arası Türkiye’de Turizm	16
3.3. 1960 Yılı Sonrası Türkiye’de Turizm	18
3.3.1.Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967).....	19
3.3.2.İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972).....	19
3.3.3.Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)	19
3.3.4.1978 Programı	19
3.3.5.Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983).....	20
3.4. 1980 Yılı Sonrası Türkiye’de Turizm	20
3.4.1.1984 Programı	20
3.4.2.Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989).....	21
3.4.3.Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994).....	21
3.4.4.1995 Programı	21
3.4.5.Yedinci Beş Yıllık kalkınma Planı (1996-2000)	21
3.4.6.Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005).....	22
3.4.7.Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013)	22
4.TÜRKİYE’DE TURİZMİN NİCEL YAPISI.....	22
5.TURİZM TALEBİ.....	27
5.1. Turizm Talebinin Tanımı ve Özellikleri.....	27
5.2. Turizm Talebini Etkileyen Faktörler	30
5.2.1.Ekonomik Faktörler.....	30
5.2.2.Sosyal Faktörler.....	35
5.2.3.Turizm Talebini Sınırlayan Faktörler	36
6.TURİZMDE TALEP TAHMİNLERİNİN ÖNEMİ	38

İKİNCİ BÖLÜM

(PANEL VERİ ANALİZİ VE MODELLEME YÖNTEMİ)

1.PANEL VERİ ANALİZİ VE MODELLERİ	42
1.1. Panel Veri Analizi	42
1.2. Havuzlanmış Veriler ve Panel Verileri.....	44
1.3. Çok Karşılaşılan İki Durum.....	46
1.4. Sabit Etkiler (FE) Modelleri	47
1.4.1.İçinde Bağlanım (Within Regression) Tahminleri	48
1.4.2. İçinde (FE) Tahminlerin Özellikleri.....	48
1.5. Rastsal Etkiler (RE) Modelleri	49
1.5.1.Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (GLS) Yöntemi	52
1.5.2.Bazı Farklı θ Tahmin Yöntemleri	53
1.6. Birimsel Özel Değişkenler	55
1.7. Sınama	55
1.7.1.Belirginleştirme Sınamaları.....	56
1.7.2.YanlıŞ Belirginleştirme (Spesifikasyon) Sınamaları	60
1.7.3.Parametre Sınamaları	64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

(İLLERE YÖNELİK YERLİ VE YABANCI TURİZM TALEBİ)

1.AMAÇ	67
2.YAZIN (LİTERATÜR) ÖZETİ	67
3.EKONOMETRİK MODEL.....	69
4.VERİLER	70
5.TAHMİNLER.....	71

5.1. Havuzlanmış Model Tahminleri.....	73
5.1.1.Yerli Turizm Talebi.....	73
5.1.2.Yabancı Turizm Talebi.....	75
5.2. Sabit Etkiler Modeli Tahminleri.....	77
5.2.1.Yerli Turizm Talebi Sabit Etkiler Tahminleri	79
5.2.2.Yabancı Turizm Talebi Sabit Etkiler Tahminleri	81
5.3. Rastasal Etkiler Modeli Tahminleri	82
5.3.1.Yerli Turizm Talebi Rastasal Etkiler Tahminleri.....	83
5.3.2.Yabancı Turizm Talebi Rastasal Etkiler Tahminleri.....	84
5.4. Sabit Etkiler ile Rastasal Etkiler Modeli Tahminlerinin Karşılaştırılması	85
SONUÇ	87
KAYNAKLAR	91
EKLER	97
ÖZGEÇMİŞ	107

KISALTMALAR

ABD	:Amerika Birleşik Devletleri
DPT	:Devlet Planlama Teşkilatı
FE	:Sabit Etkiler
GLS	:Genelleştirilmiş En Küçük Kareler
GSMH	:Gayri Safi Milli Hasıla
Hz.	:Hazreti
LS	:En Küçük Kareler
LSDV	:En Küçük Kareler Kukla Değişken
M.Ö.	:Milattan Önce
OLS	:Olağan En Küçük Kareler
RE	:Rastsal Etkiler
RRSS	:Kısıtlı Kalıntı Kareler Toplamı
THY	:Türk Hava Yolları
TMGT	:Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı
TMTF	:Türkiye Milli Talebe Federasyonu
TÜİK	:Türkiye İstatistik Kurumu
TÜRSAB	:Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği
TÜSTAC	:Türkiye Seyahat Acenteleri Cemiyeti
UGLS	:Uygulanabilir Genelleştirilmiş En Küçük Kareler
URSS	:Kısıtsız Kalıntı Kareler Toplamı
WTO	:World Tourism Organization

TABLolar

	Sayfa No.
Tablo 1: Türkiye'nin Uluslararası Turizmdeki Payı (Turist Sayısı, %)	23
Tablo 2: Türkiye'nin ve Dünya'nın Turist Sayısı Değişimi (%).....	23
Tablo 3: Türkiye'de Konaklayan Yerli ve Yabancı Turistlerin Yıllara Göre Dağılımı (%)	24
Tablo 4: Türkiye'de Konaklayan Turistin Belli Başlı İllere ve Yıllara Göre Dağılımı (%).....	25
Tablo 5: Turistlerin Düzey Cinsinden Trendleri	26
Tablo 6: Turizm Gelir-Gider ve Net İthalat-İhracat Tablosu (Milyon \$).....	39
Tablo 7: Turizm Gelir ve Giderlerinin Dış Ticarete Oranı (Milyon \$)	39
Tablo 8: Turizm Gelirlerinin GSMH İçindeki Payı (Milyon \$).....	40
Tablo 9: Türkiye Yerli Turizm Talep Tahminleri	72
Tablo 10: Türkiye Yabancı Turizm Talep Tahminleri	73
Tablo 11: Yerli Turizm Talebi Havuzlanmış Modelinin Sabit Etkiler Karşısında Sınanması	80
Tablo 12: Yabancı Turizm Talebi Havuzlanmış Modelinin Sabit Etkiler Karşısında Sınanması	82
Tablo 13: Hausman Sınama Sonuçları	86

ŞEKİLLER

	Sayfa No.
Şekil 1: Havuzlanmış Veriler.....	45
Şekil 2: Panel Veriler.....	45
Şekil 3: Birimsel Etkiler Dağılımı	50

GİRİŞ

Öznesini insanın teşkil ettiği turizm kavramının kökenine inildiğinde insanın varlığı kadar eski bir geçmişi olduğu görülmekte. İlk hareketin nasıl başladığı sorulduğunda tarihte her çağın kendine özgü göçleriyle karşılaşılıyor ve geçmişte bir baskının belirtisi olarak ortaya çıkan göçlerin çoğu kez savaş, deprem, kuraklık, su baskını ve yangın gibi afetlerin sonucunda meydana geldiği görülüyor. Bazı göçler ise daha az zorlayıcı bir nitelik kazanarak daha iyi yaşam standartlarına ulaşabilmek için yapılan hareketler şeklinde ortaya çıkıyor ve bazıları da aşağıdaki Romalı bir seyyahın (Aristide), imparatoruna yazdığı mektupta görüldüğü gibi merak denize attığı kulaçların sesi ve teşekkürü olarak kaleme alınıyor.

Siz dünyayı bir baştan bir başa ölçtünüz; ırmaklar üzerine köprüler kurdunuz, dağlarda arabalarla yollar açtınız, çölleri iskân ettiniz, disiplin ve emirlerinizle onları güzelleştirdiniz.

Şimdi dünyanın ve bütün ulusların yasa ve geleneklerini gösteren rehberlere gereksinimi kalmadı. Çünkü siz, dünya için bir rehber oldunuz, bütün kapıları açtınız ve onları gözleri ile görmesi olanağını herkese verdiniz.

Yakın zamana gelindiğinde ise özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra etkileri ve hacmi genişleyen turizm, artık ekonomi ve sosyal bilimlerin de incelenen konularından biri haline gelmiştir. Ödemeler dengesine katkısı ve meydana getirdiği ekonomik canlılık ile uluslararası kültürel ve toplumsal iletişimi sağlayıcı özelliği araştırma konularında yerini almıştır.

Dünya turizm hareketleri niceliksel olarak incelendiğinde; 2000 ile 2012 yılı arasında geçen 13 yıllık zaman diliminde uluslararası turizm hareketine katılan turist sayısının yaklaşık olarak 1.5 kat arttığı görülmektedir. Uluslararası turizm hareketine katılan turist sayısındaki bu gelişmeler rekabeti de beraberinde getirerek, turizmi daha çok ekonomi ölçeğinde araştırmaya, tartışmaya ve konuşmaya itelemiştir. Ancak geçen zamanla birlikte değişen bir turizm algısıyla karşı karşıya kaldığı da göz ardı edilemez bir gerçek haline gelmiştir. Dolayısıyla turizm sektöründen pay almak ya da payını

artırmak isteyen ülkeler, turistlerin bu taleplerine cevap verebilmek için bu hizmeti çeşitli aktivitelerle bir arada sunma zorunluluğunda kalmıştır.

Sahip olduğu tarihi ve kültürel varlıklarıyla, özünden gelen doğal güzellikleriyle, toprağının ve hatta taşının bile bereketiyle Anadolu'nun iç sesi, bizatihi bizim sesimiz olan Türkiye, çeşitli aktiviteleri bir arada sunmak için fazla zorlanmayan bir ülkedir. Kültürel varlıkları ve taşıdığı diri ruhla tarihin çarklarında harmanlanan Türkiye, her parçasıyla kimliği olan bir kompozisyondur. Sahip olduğu bu zenginliklerle geçen 13 yıllık zaman diliminde turizm alanında da önemli gelişmeler kat etmiş ve gözleri üzerine çekmiştir.

Türkiye'nin turizm sektöründe gerçekleştirdiği önemli görülen gelişmeler bu çalışma ile yakından takip edilmiş ve diğer çalışmalardan farklı bir şekilde ele alınmıştır. Söz konusu çalışmanın iki amacı bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Türkiye'nin tarihi ve kültürel dokusunun sahip olduğu doğal güzellikler ile buluşan harmonisinin bozulmaması için turizm arz kaynaklarının doğru ve gerçekçi talebe uygun hale getirilmesine katkıda bulunabilmektir. Söz konusu amaçlardan ikincisi de turizm talebi üzerine odaklanan çoğu çalışmadan farklı olarak tarihi eserler ve müzeler gibi kültürel varlıkların, plaj, yat limanı ve marinalar gibi deniz tesislerinin, kaplıcaların, dağcılık turizminin, yol ağının ve hava limanlarının Türkiye'nin illerinin yerli ve yabancı turizm talebi üzerinde olumlu etkilerinin olduğunu; terör ile (yerli ve yabancı yazın içerisinde ilk kez bu çalışmada ele alınan) salgın hastalıkların, Türkiye'nin illerinin yerli ve yabancı turizm talebi üzerinde olumsuz etkilerinin olduğunu yine ilk kez bu çalışma ile ele alarak tartışmaya açmak ve yazına katkı sağlamaktır.

Üç bölüm halinde oluşturulan çalışmanın ilk bölümünde; öncelikle turizm kavramının tanımına, özelliklerine ve türlerine değinilmiştir. Devamında, Dünya'nın ve Türkiye'nin turizm geçmişi ile günümüzdeki durumu ve Türkiye'nin kalkınma planları mercek altına alınmıştır. Ardından, turizm talebinin tanımı ile özelliklerine, turizm talebini olumlu ve olumsuz yönde etkileyen faktörlere ve son olarak Türkiye'nin yerli ve yabancı turizmüne ve talep tahminlerinin önemine niceliksel olarak değinilmiştir.

İkinci bölümde ise, çalışmada kullanılan panel veri çözümlemesinin (analizinin), diğer yaklaşımlara karşı avantajlı ve dezavantajlı olduğu durumlar açıklanmıştır. Devamında panel veri modelleme yöntemi ve model seçimlerinin üzerinde durulmuştur. Panel regresyon modellerinin tahmininde karşılaşılan problemlerden bahsedilmiştir.

Son bölümde ise 2000-2012 dönemini kapsayan veriler ile Türkiye'nin 72 iline yönelik yerli ve yabancı turizmi için uygun talep modelleri ve yöntemleri belirlenmeye çalışılmıştır. Uygulamada düzey cinsinden modeller kullanılmış ve çeşitli varsayımlar ile ortaya konulan bu modeller için öncelikle birim ve dönem etkisini içermeyen havuzlanmış model tahmin edilmiş daha sonra birim ve dönem etkilerine ilişkin sabit ve rastsal etkiler modelleri tahmin edilmiştir. Tahmin edilen bu modeller, gerekli sınamalar ile karşılaştırılmış ve Türkiye'nin illeri için uygun yerli ve yabancı turizm talep modelleri sınama sonuçlarına göre seçilmiştir. Nihai olarak seçilen bu model için ekonometrik olarak gerekli varsayımları sağlayıp sağlamadığı test edilip neticelerine göre modeller en uygun hale getirilmiş ve Türkiye'nin illeri için karar verilen uygun yerli ve yabancı turizm talep modelleri üzerinden gerekli yorumlar yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TURİZME GENEL BAKIŞ

1.TURİZMİN TANIMI, ÖZELLİKLERİ VE TÜRLERİ

1.1.TURİZMİN TANIMI

Turizm olayını inceleyen eserlerin çoğu incelendiğinde turizm kavramını açıklayan ortak bir tanıma varılamamıştır. Bu turizmin ekonomik, sosyal, politik ve kültürel fonksiyonları yanında pazar araştırmasından bina yapım teknolojisine, finansal kararlardan altyapı tasarımına kadar çeşitli sektörlerle olan ilişkisi nedeniyle, çok yönlü oluşundan kaynaklanmaktadır (Gürdal, 2001).

İbranice ‘tora’ (araştırma, öğrenme) kökünden gelen turizm çoğu zaman dinlenme, öğrenme ve insanın kendisini geliştirmesiyle bağdaştırılır (Kalağan ve Yıldız, 2008). Etimolojik açıdan ise dünyada bugünkü kullanım şeklini Latince ‘tornus’ sözcüğünden alan turizmin ilk tanımı 1905 yılında E. Guyer-Freuler tarafından ‘seyahat faktörü’ esas alınarak yapılmış, bunu 1910 yılında Hermann Von Schullern Zu Schrattenhofen’in ‘ekonomik yönlü’ turizm tanımı izlemiştir (Erdek, 1997). Öyle ki İngilizcedeki ‘touring’ deyimini ile ‘tour’ deyimini de ‘tornus’ sözcüğünden türemiş olup dairesel bir hareketi, bazı site ve yörelerin ziyaretini, iş ve eğlence amacıyla yapılan yer değiştirme hareketini ve kısa ya da uzun süreli seyahatleri ifade etmektedir (Akat, 1997).

1914-1918 yılları arasında Birinci Dünya Savaşı nedeniyle duraklama gösteren turizm olayı, özellikle 1930 Dünya Ekonomik Krizini izleyen yıllarda ekonomik ve sosyal fonksiyonları ile bilim adamlarının ilgisini çekecek yapısal bir büyüklüğe ulaşmıştır. Böylece ekonomi, hukuk ve sosyal psikoloji gibi insan ihtiyaçlarını ve ilişkilerini konu teşkil eden sosyal bilim dalları arasında da yerini almıştır (Gürdal, 2001).

Nitekim 1930-1939 yılları arasında Artur Bormann ve Hubert Gölden gibi yazarlar, turizmin dinamik ögesi ‘ulaştırma’ faktörünü, insanların geçici yer değiştirme olaylarında esas olarak almışlar ve yapmış oldukları tanımlarda yer vermişlerdir. Bu dönemde Hans Poser; turizmi, ‘turistik yer’ kavramını esas alarak tanımlamış ve turizm olayının

gerçekleşebilmesinin özellikle gidilecek ülke, bölge veya yörenin varlığına bağlı olduğunu ortaya koyarak, ‘turizm coğrafyasının’ uluslararası turizm hareketlerindeki önemini vurgulamıştır (Bayrak, 1994: 109).

1942 yılında İsviçreli Walter Hunziker ve Kurt Krapf tarafından birlikte yapılan ve ‘Grundriss Der Allgemeinen Fremdenverkehrslehre’ isimli eserde yer alan tanımda yazarlar turizmi; kuramsal olarak ele almışlar, ‘geçici yer değiştirme’ ve ‘konaklama’ fonksiyonu özelliklerini kapsayacak bir şekilde tanımlamışlardır (Bayrak, 1994: 110). Ve bu tanım turizm konusunda uluslararası otorite olarak kabul edilen Uluslararası Bilimsel Turizm Uzmanları Birliği tarafından kabul edilmiş ve uzun yıllar geçerliliğini koruyarak daha iyi sonuçlar alınmasına kaynak teşkil etmiştir.

1945-1960 döneminde; özellikle Otto Ludwig Römer, turizmin her şeyden önce aile bütçesinden yapılan bir ‘tüketim’ olayı olduğunu açıklamış böylece turistik tüketim fonksiyonunu turizm tanımına temel olarak almıştır (Gürdal, 2001).

1970’li yıllarda Gustav Zedek ile Ernst Spatt ‘boş zaman’ kavramını; insanın hem aktif bir şekilde tatil yapmasının hem de bedensel ve ruhsal bakımdan dinleme gereksinimini karşılamaının bir önkoşulu olarak kabul etmişlerdir. Yine bu dönemde Clsude Kapsar ‘iş ve kongre’ seyahatlerini turizm olayında yer veren bir tanım yapmış ve turizm olayını meydana getiren yeni fakat çok önemli bir unsuru yapmış oldukları tanımlarda belirli bir kriter olarak kullanmışlardır (Bayrak, 1994: 112).

Bütün bu tanımların değerlendirilmesi yapıldığında, 20. yüzyılın başından günümüze kadar olan dönemde ‘uluslararası turizm’ kavramını şu şekilde tanımlamak mümkün hale gelmektedir: ‘Turizm, insanların kendi yaşadıkları ülke dışında sürekli olarak yerleşmemek, ticari ve politik bir amaç taşımamak koşuluyla, temel amacı dinlenmek ve rekreatif faaliyetlere katılmak olan boş zamanların değerlendirilmesine yönelik değişik amaçlarla yaptıkları seyahatlerden ve gittikleri ülkedeki konaklamalarından doğan ihtiyaçlarını karşılama, insanları kabul etme ve ağırlama sanatıdır.’ (Gürdal, 2001)

1.2.TURİZMİN ÖZELLİKLERİ

Tanımlar neticesinde turizm kavramının başlıca ilgi çekici özellikleri aşağıdaki gibi özetlenebilir: Turizm,

- İnsanın insana hizmet ettiği beşeri ilişkiler bütünüdür.
- Dinamik ögesi ‘ulaştırma’ ve statik ögesi ‘konaklama’ olan faaliyetleriyle, doğa ve insan tarafından meydana getirilen çok fonksiyonlu rekreasyon alanlarının bilinçli bir şekilde ekonomik ve ticari amaçlarla işletilmesi faaliyetidir.
- Temel amacı dinlenmek ve rekreatif faaliyetlere katılmak olan boş zamanların; merak, din, kültür, eğitim-öğretim, sağlık ve spor gibi değişik amaçlarla kullanımına yönelik bir faaliyettir.
- Turistik hareketlerin bir ülkeye sağladığı sosyal fayda ve döviz girdisi bakımından ‘ekonomi’, turistik tüketicinin korunması ve sorunların çözümlenmesi açısından ‘hukuk’, insan davranışları ve müşteri ilişkileri yönünden ‘psikoloji’ gibi insan ihtiyaçlarını ve ilişkilerini konu teşkil eden sosyal bir olaydır.
- Sanat yönlü bir olaydır. Çünkü din, dil, ırk, yaşam tarzı, zevk anlayışı, gelenek ve görenekleri birbirinden farklı olan yer yabancılarını ülkeye yönlendirebilmek, onlara hizmet etmek ve ağırlamak günümüzde bir sanat haline gelmiştir (Gürdal, 1995).

1.3.TURİZMİN TÜRLERİ

Dünyanın birçok yerinde önemli bir ekonomik ve sosyal aktivite bileşeni haline gelen turizm, mekânsal sınırlar çerçevesinde ve katılanların amaçlarına göre iki temel grupta incelenebilir.

1.3.1.Turizmin Mekânsal Türleri

1.3.1.1.İç turizm

Ülke içi seyahat olarak da tanımlanan iç turizm, bir ülkenin kendi vatandaşlarının çeşitli amaçlarla kendi ülkelerinin sınırları içinde geçici olarak yer değiştirmelerinden doğan olaylar bütünüdür.

1.3.1.2.Dış Turizm

Uluslararası seyahat olarak da tanımlanan dış turizm, farklı kültürler içinde farklı ülkelerde yetişen insanların, çeşitli sebepler ile kendi ülkelerinin sınırları dışındaki ülkeleri ziyaret etmeleri ve bu ziyaretleri sırasında oluşan ilişkiler bütünüdür. Dış turizmde kendi içerisinde ikiye ayrılır.

a) Dış Aktif Turizm

Bir ülkede yerleşik olmayanların, yabancıların, o ülkeye yaptıkları seyahatlerdir. Turizm bilançosunun gelir, varlık kazanması sonucunu doğurduğu için ‘aktif’ söylemi kullanılmaktadır.

b) Dış Pasif Turizm

Bir ülkede yerleşik olanların diğer ülkelere, yurt dışına, yaptığı seyahatlerdir. Turizm bilançosunun yükümlülük altına girmesi –ödeme yapması- sonucunu doğurduğu için ‘pasif’ söylemi kullanılmaktadır (Koç ve Eriş, 2008).

Turizm; zevk ve tercihler, ekonomik ve sosyal imkânlar çerçevesinde incelendiğinde ise alternatif turizm türleri söz konusu olmaktadır. Dilimizde seyyah kelimesine karşılık gelen turist; zevk ve tercihlerine göre, ekonomik imkânlarına ve sosyal yaşantısının görüşüne uygun olarak boş zamanını değerlendirmek amacıyla turizm faaliyetlerine katılarak turizm olayının asıl muhatabı ve çeşitlenmesinin sağlayıcısı olmaktadır.

1.3.2.Katılanların Amaçlarına Göre Turizm

1.3.2.1.Deniz Turizmi

Turizm denilince akla ilk gelen türlerden biridir. Sahile kıyısı olan bölgelerde yapılan, ağırlıklı olarak plaj turizmi olarak adlandırılan ve deniz-kum-güneş üçlüsü ile en fazla talep alan ayrıca yat turizmine de talep açan turizm biçimidir. Yat turizmi ile üç tarafı denizle çevrili bir coğrafyaya sahip olan Türkiye'nin sahip olduğu tarihi güzellikleri deniz perspektifinden yakalamak çoğu turist için farklı bir deneyim olarak görülmektedir. Türkiye'de 27 ilin denize kıyısı bulunmaktadır ve toplam kıyı uzunluğu 8 467 424 metredir. 2014 yılı itibariyle mavi bayraklı toplam plaj sayısı 397, mavi bayraklı toplam marina sayısı 22 ve mavi bayraklı toplam yat sayısı ise 12'dir (TÜRÇEV).

1.3.2.2. İnanç Turizmi

Kutsal yerlerin farklı dinlere mensup turistlerce ve farklı inanç merkezlerini görmek isteyen turistlerce ziyaret edilmesi inanç turizmi olarak adlandırılmaktadır. İlk çağlardan itibaren farklı medeniyetlere ev sahipliği yapan Anadolu, dinler arasında yakın ilişkilere sahne olmuştur. Bu özelliği Türkiye'yi inanç turizmi açısından önemli bir merkez konumuna getirmiştir.

Hristiyanlığın ilk dönemlerinde havarilerin ve önemli dini şahsiyetlerin Anadolu'da yaşamış olması ve bu dinin yayılmasına bu topraklardan başlamaları nedeni ile önemli kabul edilmektedir. Türkiye'deki pek çok mekân (Efes, İznik, Antakya, İstanbul vb.) bu dinin inananları tarafından kutsal sayılmaktadır. Başka bir örnek olarak, semavi dinlerin ilki olan Musevilik dininin ve tarihinin Hz. İbrahim ile başlaması verilebilir. Hz. İbrahim ve onun soyundan gelen peygamberler Şanlıurfa'da yaşamıştır. Bu yüzden Şanlıurfa'ya 'Peygamberler Şehri' denilmektedir. Bu özelliğinden dolayı Şanlıurfa inanç turizmi açısından önemli kabul edilen yerlerden bir diğeridir. Türkiye; kiliseleri, sinagogları, mabetleri ve tapınakları yüzyıllardır bağrında saklamasıyla ayrıcalıklı bir zenginliğe sahiptir.

İslam dinine inananlar için de önemli bir merkezdir Anadolu. Bin yılı aşkın bir süre bu topraklara egemen olan Türk-İslam kültürünün ve altı yüzyıl İslam dininin önderliğini yapmış bir dünya imparatorluğu olan Osmanlı Devletinin ortaya koyduğu dini eserler

yanında, manevi kimliği yüceltilmiş ‘evliya’ olarak nitelenen insanlara ait ziyaret yerleri, camiler, yatırlar, türbeler hemen her yerde kutsal yerler olarak bulunmaktadır. Bunun sonucudur ki, İstanbul Topkapı Sarayı’nda ‘Kutsal Emanetler’ dairesi, Eyüp Sultan Camisi, Süleymaniye Camisi, Edirne’de Selimiye Camisi, Konya’da Mevlana Türbesi yerli ve yabancı turistlerin ziyaret ettikleri yerlerdir (Sargın, 2006: 3-4).

1.3.2.3.Sağlık ve Termal Turizmi

Sağlık turizmi; sağlığı koruma, iyileşme amaçlarıyla belli bir süre için yer değiştiren insanların doğal kaynaklara dayalı turistik bir tesise giderek kür uygulaması, konaklama, beslenme ve eğlence gereksinimlerini karşılaması sonucu doğan hareketlerdir (Boz, 2004). Latince ‘Salus Per Aquam’ teriminin baş harflerinde oluşan Spa, su ile gelen iyilik anlamına gelmektedir. Bu terim Roma döneminden beri termal ya da deniz suyunun ağırlıklı olarak kullanıldığı vücut bakımı ve tedavileri için kullanılmaktadır (Yücel, 2005: 2).

Sağlık turizminin geçmişine bakıldığında çok eskilere dayandığı görülmektedir. Eski Yunan İmparatorluğu’nda hastalar Akdeniz ülkelerine termal su tedavileri almak için gitmekte iken, 18. yüzyıldan sonra zengin Avrupalılar kaplıca tedavisi için Nil’e gitmekte, 21. yüzyılda ise göreceli olarak düşük maliyetli ve bekleme süresinin kısa olduğu yerlere tedavi amaçlı gidilmektedir (Pınar, 2006).

Türkiye jeotermal kaynak zenginliği ve potansiyeli açısından dünyada ilk on ülke arasında yedinci sıradadır (Macit, 2014). Otuzdan fazla ilde sağlık bakanlığı tarafından onaylanmış işletme belgeli oteller hizmet vermektedir. En çok bilinenler ise; Bursa, Balıkesir, Afyon, Nevşehir, Denizli, İzmir illeridir.

1.3.2.4.Kış Sporları Turizmi

Eski Türklerde ‘Çana’ olarak bilinen kayak, M. Ö. 4000 yıllarında Baykal Gölü çevresinde, karda yürümek amacıyla kullanılmıştır. Göçlerle İskandinav ülkelerine ulaşan kayak Avrupa’da 18. yüzyıldan sonra yaygınlaşmıştır. Türkiye’de de ilk olarak 1914 yılında Haliçte bir marangoz atölyesinde kayak malzemeleri yapılmış ve bu malzemeler

Kafkas Cephesinde kayakçı er yetiştirmek üzere Erzurum'a taşınarak burada açılan kurslarla kayakçı yetiştirilmiştir (TurizmPortalı, 2012).

1 Ocak 1933 yılında Galatasaray Lisesinden bir grup öğretmen ilk kez Uludağ'da kayak yaparak, bu sporun Türkiye'de öncülüğünü yapmışlardır. Bu tarihten itibaren Türkiye'de dağcılık ve kış sporları da gelişme sürecine girmiştir. Yaz-kış doruklarından kar eksik olmayan yüksek dağlarıyla ve bu dağlarda kurulan tesisleriyle önemli bir kış turizmi merkezi konumundadır Türkiye (TurizmPortalı, 2012). Bursa-Uludağ, Bolu-Kartalkaya, Kayseri-Erciyes, Kocaeli-Kartepe, Erzurum-Palandöken, Kars-Sarıkamış, Kastamonu-Ilgaz, Antalya-Saklıkent, Isparta-Davraz kış turizminin yapıldığı önemli kayak merkezlerindedir.

1.3.2.5.Dağ Turizmi

Dağcılığın, Türkiye'de 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanan bir geçmişi vardır. İlk uygulamalar Ağrı Dağı'na duyulan dinsel ilgi nedeniyle Hristiyanlar tarafından gerçekleştirilmiş ve diğer dağlara yapılan ilk tırmanışlar da genellikle yabancılar tarafından gerçekleştirilmiştir (TurizmPortalı, 2012).

Dağcılık, basit anlamda dağa tırmanma sporunun olmasının yanında insanları birbirine kaynaştıran, doğayla birlikte yaşamayı ve onun bir parçası olabilmeyi öğreten bir spor dalı olarak önem arz etmektedir. Bu spor yüksek irtifa dağcılığı, buzul tırmanıcılığı, kaya tırmanışları, trekking veya doğa yürüyüşleri gibi bir çok alt kola bölünmüştür. Ağrı-Ağrı Dağı, Antalya-Beydağlar, Kayseri-Erciyes Dağı, Mersin-Bolkar Dağları, Niğde-Aladağlar, Rize-Kaçkar Sıradağları, Tunceli-Munzur Dağları, Van-Süphan Dağı önemli merkezlerdir.

1.3.2.6.Yayla Turizmi

Doğayla iç içe yaşamayı sevenlerin veya macera tutkunlarının genellikle günübirlik ve kısa süreli konaklama amacıyla yüksek rakımlı yerlerde yaptıkları turizm türüdür.

1.3.2.7.Mağara Turizmi

Ülkemizin hemen hemen her bölgesindeki mağaralardaki çeşitlilik ve zenginlik görsel ve sportif amaçlı mağara turizmi açısından büyük bir potansiyel oluşturmaktadır. Ancak onbinlercesi bulunan bu zenginlikten sadece 33 tanesinin dışında ne yazık ki gerektiği gibi yararlanılamamaktadır (Arpacı & Zengin & Batman, 2012).

1.3.2.8.Kongre Turizmi

Kongre turizmi, kişilerin daima konakladıkları veya çalıştıkları yerler dışında uzmanlık gerektiren bilimsel alanlarda veya meslek kollarında, belli bir konuda bilgi alışverişi yapmak amacıyla bir araya gelmelerinden ortaya çıkan seyahat, konaklama olay ve ilişkilerinin tümüne verilen addır.

1.3.2.9.Golf Turizmi

Pek çok doğal ve yapay engelin bulunduğu 500 bin metrekarelik bir sahada oynanan açık hava sporu golf, Türkiye'ye çok eskiden 1895 yılında İstanbul Golf Kulübünün kurulmasıyla girmiştir. Türkiye'de ise golf turizmi son yıllarda art arda hizmete giren uluslararası nitelikteki golf tesisleriyle gerçekleştirilen turnuvalarla göze çarpan bir golf merkezi konumuna dönüşmüştür (Kültür ve Turizm Bakanlığı).

Yukarıdaki turizm çeşitlerine ek olarak; av turizmi, sualtı turizmi, göl turizmi, kamp turizmi, kuş gözlemciliği turizmi gibi alternatif turizm türleri de mevcuttur.

2.DÜNYA'DA TURİZMİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE GÜNÜMÜZ

2.1.İLK ÇAĞLARDA TURİZM

Lidyalılar tarafından M.Ö. 700 yılı civarında paranın icad edilmesi ticaret kavramının ortaya çıkmasında büyük rol oynamaktadır. Ve bu büyük icat, M.Ö. 3500 yılında Sümerler tarafından tekerleğin bulunmasıyla birleşince turizm tarihinin de ne kadar gerilere uzandığını sezebiliyoruz. Fenikeliler büyük olasılıkla modern anlamda bir yerden

diğerine tüccar olarak giden ilk gerçek turistlerdi ve aynı şekilde doğudaki eski turizm özellikle Çin ve Hindistan'da geniş ölçüde ticarete dayanmaktaydı (Gürson, 2004).

Modern anlamda turizm olayı Eski Yunan'da M.Ö. 700 yıllarında yapılan olimpiyat oyunlarıyla başlamıştır. Bu oyunlara katılmak ve izlemek amacıyla yapılan seyahatler ise sportif turizmin başlangıcı sayılır (Barutçugil, 1986).

2.2.ORTA ÇAĞDA TURİZM

Orta çağda bütün sosyal, kültürel ve ekonomik yaşam dinin etkisi altındaydı. Öyle ki Kudüs, Mekke, Medine, Roma ve Efes gibi şehirlerin ziyaretleri sırf dini nedenlerle yapılmıştır (Gürson, 2004). Bu devirde İslamiyetin doğuşu, gelişmesi ve onun koyduğu ilkelere karşı Hristiyanlığın reaksiyonları da insanların kitleler halinde seyahat etmesine sebep olmuştur.

Hristiyanlıkla birlikte gelişmeye başlayan papaz ve misyoner seyahatleri daha sonraları Marco Polo, Christophe Colombe ve Vasco De Gama'nın yaptığı seyahatler ile de turizmin gelişimi açısından önem taşımaktadır.

Orta çağda turizm hareketlerinin diğer bir nedeni lonca sistemidir. Esnaf ve sanatkarların birleşmesiyle oluşan lonca sistemi ucuz hammadde ve nitelikli işgücüne olan talebi artırarak seyahatlerin de başlamasına neden olmuştur.

2.3.YENİ ÇAĞDA TURİZM

1453'te İstanbul'un fethedilmesiyle burada yaşayan Hristiyanların bir kısmı Roma'ya göç etmişlerdir. Roma'ya gelen bilginler Yunancayı öğrenerek Yunan Kültürüne olan ilginin artmasına ve yayılmasına neden olmuşlardır. Bunun sonucunda hümanist hareketler doğmuş ve sonuçta da eski eserlerin incelenmesiyle de Rönesans doğup gelişmiştir. Avrupa'daki bir çok insanda Roma'da neler olduğunu görmek için yollara düşmüştür (MEB, 2007).

1789 yılında gerçekleşen Fransız Devrimi tüm Avrupa'da sosyal, ekonomik ve siyasal alanda etkisini göstermiştir. Ve bunun yankıları, burjuva sınıfında ve zenginlerde başka ülkeleri sırf gezmek, görmek ve eğlenmek amacıyla geziler düzenleme istekleri

doğurmuştur. Ulaşım tekniğindeki gelişmeler, buharlı gemilerin ve lokomotiflerin kullanılmaya başlanması ve bunları takiben otomobil sanayindeki gelişmeler turizmin gelişmesine ivme kazandıran başka faktörler olmuştur.

2.4.YİRMİNCİ YÜZYILDA TURİZM

Günümüz turizm anlayışının kökü endüstri devrimine dayanmaktadır. Endüstri devriminin gerek insanlar üzerinde gerekse de teknolojik alanda gelişmelerde ve ilerlemelerde büyük katkısı bulunmaktadır. Makinelerin tarıma girmesi, büyük sanayi fabrikalarının kurulması köyden kente doğru göç hareketini başlatmış ve şehirleri metropolleştirmiştir. Matbaanın çoğalmasıyla basılı eser sayısındaki artış sözkonusu olmuş, artan milli gelir ile kişilerin satın alma güçlerinde artış meydana gelmiştir. Teknolojinin gelişmesiyle 'boş zaman' kavramı ortaya çıkmış ve bütün bu gelişmeler turizmin gelişmesine de katkı sağlamıştır.

Endüstri devriminden sonra turizm tipik edebi karakterini kaybetmiş ve İkinci Dünya Savaşından sonra özellikle uluslararası alanda önemli bir ekonomik fenomen haline gelmiştir (Akat, 1986: 171) .

Kitle haberleşme araçlarının gelişmesi ve yaygınlaşması, tur organizatörlerinin ve konaklama işletmelerinin yaygınlaşması gibi faktörler turizmi daha geniş kitlelere yayarak turizme katılanların sayısını artırmıştır. 1960'larda başlayan bu artış 1973-1974 yıllarındaki petrol bunalımına ve bunu izleyen dünya çapındaki durgunluğa rağmen yine de yükselişini göstermiştir (Durgun, 2006).

Dünya turizmi 1980'li yılların başlarında bir duraklama yaşasa da sonra yeniden büyüme sürecine girmiş ve o yıllarda %5'lik büyüme hızıyla dünya ticaret hacminden daha hızlı bir artış sergilemiştir (Barutçugil, 1986).

1990-2001 yılları arasında 12 yıllık dönemde dünya turizm gelirleri %82, uluslararası turizme katılanların sayısı ise %49 artış göstermiştir. Bu yönden turizm sektörü en hızlı büyüyen sektör haline gelmiştir (Tutar, 2004).

3.TÜRKİYE’DE TURİZMİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE GÜNÜMÜZ

Türkiye’de turizm ile ilgili faaliyetlerin geçmişi çok eskilere dayanmakla birlikte, esas itibariyle Cumhuriyet’ten sonraki dönemlerde ivme kazanmaya başladığı görülmektedir. Aşağıdaki başlıklarda dönemler itibariyle Türkiye turizm tarihine değinilecektir.

3.1.CUMHURİYET ÖNCESİNDE TURİZM

Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Avrupa’da başlayan modern anlamda turizm hareketi dünyanın diğer yerlerinde de etkisini göstermiştir. Sanayi Devrimi’nin getirdiği refah artışına ulaşım kolaylıklarındaki gelişmeler ve bunlara ulaşma süresinin kısaltması da eklenince, dünyayı gezmek-görmek ve eğlenmek arzusu daha geniş kitleler arasında yaygınlaşmaya başlamıştır. İlk turizm etkinlikleri ile ilgili verilebilecek örnekler arasında Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türkiye’ye getirilen buharlı gemiler sayılabilir. 2. Mahmut döneminde Kırlangıç adlı buharlı geminin alımıyla başlayan deniz taşımacılığı, 1829 yılında Tersane-i Amire tarafından alınan Kebir (büyük) ve Sagir (küçük) buharlı gemilerle gelişmeye başlamıştır (Kozak, 2012). Bunu takiben 1863’de ‘Sergi-i Umumi-i Osmani’ adlı serginin açılışı dolayısıyla, başta Avusturya olmak üzere, çeşitli yerlerden turist grupları İstanbul’a gelmiştir. Yaklaşık aynı zamanlarda Osmanlı İmparatorluğu’ndan (İstanbul’dan) da ilk turist grupları çeşitli düzenlemelerle yurt dışına gitmeye başlamıştır (Özgüç, 2007). Bu serginin bir diğer önemli özelliği de iç turizme yönelik ilk etkinlikler arasında yer almasıdır (Kozak, 2012).

Osmanlı topraklarına bu olaydan önce de çeşitli küçük seyahatler yapılmaktaydı; ancak bunların miktarı konusunda bir tahminde bulunamadığı gibi, günümüzdeki tatil yolculuklarıyla da benzerliği yoktu. İlk seyahatler arasında eski ve değerli eşyalar, madalyonlar vb. toplamak üzere gelenler, gezginler, diplomatlar, misyonerler, tarihçiler gibi farklı amaçlarla gelenlerin ziyaretleri bulunuyordu. Bunların ülkede kalabildikleri yerler sınırlı olduğundan sadece gelirken kullandıkları ulaşım araçları bilinmektedir (Gülersoy, 1988). Daha sonra Batı’daki turizmle ilgili gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu’na da yansımaya başlasa da ulaşım yollarının olmaması, seyahat koşullarının elverişsizliği, can güvenliğinin sağlanamaması gibi nedenler olayın çok küçük ölçekli kalmasına yol açıyordu (Özgüç, 2007).

O dönemde gezmek, bir yerden bir yere dinlenme-eğlenme amaçlı gitmek, yaygın olmadığı için oteller de gelişmemişti ve bunun sonucunda gelen ziyaretçiler konaklamada zorluk çekmişlerdi. Resmi işler için eyaletlere gönderilen devlet yetkilileri Bizans'tan miras kalan karmaşık bir 'corvee' sisteminden yararlanarak yerel yöneticilerin sağladığı yerlerde ikamet ederlerdi. Büyük pazar merkezlerine mallarını getiren tüccarlar kervansaray ya da hanlarda kalırlardı. O zamana kadar, Şark aleminin büyük kısmında olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında da yatacak yer sorunu bedava kalınan ancak döşemesiz, konforsuz olan kervansaraylarla çözülmüştür (Gülersoy, 1988).

Osmanlıda dış ilişkilerin artmasına paralel olarak, 1830'lardan itibaren küçük, evden bozma oteller görülmeye başlamıştır. Fakat bunların hiç birisi 19. yüzyıl Batılı turisti için yeterli değildir. İstanbul'a yönelen turizmle ilgili talepleri karşılamaya en uygun kesimde o sırada iş ve diplomasi faaliyetlerinin toplandığı Pera (Beyoğlu) idi. 1841'de açılan Hotel d'Angleterre'den sonra gerçek anlamda ilk oteller de Pera'da ortaya çıkmıştır. 1860'ların sonlarında Edirne'de açılan 'Auberge de l'Etoile' de geleneksel han yapısı üzerine inşa edilmiş; odalar çok az döşenmiş ve otelde yemek servisi açılmıştır. Osmanlı topraklarına gelen bazı Batılılar da ya ülkede yerleşmiş yurttaşlarına konuk olurlar ya da Ortodoks kilise ve manastırlarına başvururlardı. 1870'lere kadar gezginlerin kalacakları yerler bu türlerden oluşmuştur.

(...)

Modern anlamda turizm hareketleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun 1863'de tanışması ve 1870'de İstanbul'u Paris'e bağlayan 'Şark Demiryolu'nun (Orient Express) açılışı, turist sayısının daha sonraki yıllarda artışında etkili olmuştur. İstanbul'daki ilk otellerin yapımı bunu daha da teşvik etmiştir. Orient Express müşterilerini ağırlamak üzere 1892'de Pera Palas Oteli'ni yaptırmıştır. Bu arada ilk kez bir turizm sektörü oluşmaya başlamış; oteller, lokantalar, para bozdurma ve rehberlik hizmetleri Pera'da örgütlenme yoluna girmiştir (Özgüç, 1977).

Konaklama sorunu çözülmeye çalışılırken başka problemler yaşanıyordu. Örneğin: Yabancılar kolayca vize alarak İstanbul'a gelebiliyorlar fakat ülke içinde dolaşmak için tezkere almak zorunlulukları bulunuyordu; ayrıca yolculuğun her aşamasında bunu onaylatmaları gerekiyordu. Çok zaman alan ve güç olan bu işi ilk başlarda rehberler daha sonra da turizm acentaları üstlenerek gelen ziyaretçileri memnun kılmaya uğraşıyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş dönemiyle birlikte yaşanan savaş yılları (Balkan ve Kurtuluş Savaşları) diğer ekonomik faaliyetler gibi turizmin de gelişmesini olumsuz etkilemiştir. 1917 devrimi yüzünden yüz bini aşkın Rus göçmen İstanbul'a gelmiş ve daha sonra başka ülkelere gitmiştir. Ancak kalanlar İstanbul'daki rekreasyon alanlarının özellikle eğlence yerleri ve lokantaların gelişmesinde önemli bir rol oynamışlardır öyle ki; Florya plajı onlar sayesinde açılmıştır (Özgüç, 2007).

3.2.1923-1960 YILLARI ARASI TÜRKİYE'DE TURİZM

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923 yılında Raşit Saffet Atabinen ve bir grup aydın tarafından kurulan Türkiye Seyyahin Cemiyeti, turizm alanında faaliyet gösteren ilk örgüt olmaktadır. Bu cemiyet, ismini daha sonra Türkiye Turing Klubü ve ardından da Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu olarak değiştirerek çalışmalarını devam ettirmiştir. Kurumun çalışmaları sonucunda, Türkiye'nin ilk turizm broşürleri, ilk afişleri, ilk karayolu haritaları bastırılmış, ilk tercüman rehberlik sınavları yapılmış, turizm ile ilgili ilk incelemeler gerçekleştirilmiştir (Kozak, 2012).

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren özellikle ulaşım sektörü başta olmak üzere turizmle ilgili sektörlerde de canlanma başlamıştır. Wagon-List yeniden gelirken, birçok yerli turizm acentası da kurulmuştur. 1925-1940 yılları arasında (2. Dünya Savaşı'na kadar) NATTA, PASRAPİD, TUTTA, Le Globe, Buleks gibi çeşitli acentalar farklı ölçeklerde Türkiye turizmine katkıda bulunmuşlardır (Akçura, 1985: 20).

Ulaşımında bir başka adım olan havacılık, Cumhuriyet döneminde Türkiye Tayyare Cemiyeti'nin kurulmasıyla bu alanda ilk adımlarını atmıştır. 1925 yılında kurulan Cemiyet, 1933 yılında Türk Havayolları İşletme İdaresi adını almıştır. THY'nin kurulmasının ardından 1926 yılında, şimdiki adı Air France'nin ilk hali olan Cidna ve Aero Expresso havayolları Türkiye ile İstanbul-Romanya ve İstanbul-İtalya seferleri için antlaşmalar yapmış, ancak bu antlaşmalar yaşama geçirilememiştir (Haber Vitriini, 2002).

Türkiye'deki turizm ile ilk kamu örgütlenmesi de 1934 yılında 2540 sayılı 'İktisat Vekaleti Teşkilat ve Vazifeleri Kanunu' ile gerçekleştirilmiştir. Bu yasa ile turizm işleri İktisat Vekaleti Dış Ticaret Dairesi'ne bağlı olarak çalışacak Türk Ofisi'ne bırakılmıştır. (Özgüç, 2007). Bu dönemde gerçekleştirilen etkinlikler arasında önemli bir girişim olarak

1931-1932 yıllarında Balkan ülkelerinin turizm sorunlarının tartışıldığı iki toplantı sayılabilir. Bu toplantılardan ilki İstanbul'da, Türkiye'nin ev sahipliğinde düzenlenmiştir (Kozak, 2012).

1933 yılında İstanbul'da Otelciler ve Hancılar Cemiyeti kurulmuştur. 1940'lı yıllara doğru bazı devlet kurumlarının ürünlerinde, turizme ilişkin bir takım düzenlemelerde bulunulması, Türkiye turizminde iç ve dış potansiyeli değerlendirmenin ilk araçları olmuştur. İzmir Fuarı nedeniyle Devlet Demir Yolları'nın indirimli bilet satışlarına başlaması ve bunun sonucunda seyahat eden yolcu sayısında artış olması, aynı zamanda yurtiçi turizm faaliyetlerinin de başlangıcı kabul edilir.

(...)

30 Haziran 1949 tarihinden başlayarak, turizmle ilgili etkinlikler, bu kez 5392 sayılı yasa ile kurulan Basın, Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü'ne bağlı Turizm Dairesi tarafından sürdürülmüştür. 1949 yılında çıkarılan yasanın 17. Maddesi olan Turizm Ana Programı dönemin koşulları içerisinde gerektiği gibi uygulanamadığı için 1950 yılında 5647 sayılı Turizm Müesseseleri Teşvik Kanunu çıkarılmıştır. Ve bu yasa turizmin geliştirilmesi amacıyla çıkarılan ilk yasa olma özelliği taşımaktadır. Turizm sektöründeki yatırımları teşvik etmek amacıyla 1953 yılında ikinci bir teşvik yasası daha çıkarılmıştır. 6086 sayılı Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu turizm alanında yatırım yapacak özel teşebbüsler, çeşitli bakımlardan teşvik edilmiştir. 1954 yılında yürürlüğe giren 6224 sayılı Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu ile de bu alanda yatırım yapacak yabancı sermayenin teşvik edilmesine de kolaylıklar getirdiği söylenebilir. Bu dönemde çıkarılan bu teşvik yasalarının uygulanabilmesi için en önemli sorun, teşvik edilecek yatırımlara verilecek kredilerin kaynağı olmuştur. Bunun için de 1955 yılında Türkiye Turizm Bankası A.Ş. kurulmuştur.

(...)

1950'li yılların diğer bir gelişmesi de, yurtdışından Türkiye'ye öğrenci grupları getirilmesi ile ilgili çalışmalarda bulunan gönüllü öğrencilerin 1940'lı yıllarda kurduğu Türkiye Milli Talebe Fedarasyonu'nun (TMTF) kurulması olmuştur. Fedarasyonun folklor, gezi, tiyatro gibi sosyal ve kültürel etkinliklerde yoğunlaşan bir yapısı bulunuyordu. Yine, 1950'li yıllarda kurulan Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı (TMGT), seyahat acenteciliği alanında yaşanan en ciddi deneyimlerden biridir ve belki de bir anlamda, Türkiye'nin

seyahat acentelerinin kaynaklığını yapan bir okul niteliği taşımıştır. TMTF'nin gençlik turizmine yönelik en büyük katkılarından biri de 1965 yılında İstanbul'da yapılan 16. Uluslararası Öğrenci Turizmi Konferansı olmuştur (Kozak, 2012).

3.3.1960 YILI SONRASI TÜRKİYE'DE TURİZM

Türkiye turizm sektöründe asıl gelişme, 1963'ten günümüze kadar olan dönemde gerçekleşmiştir. Planlı dönem 1963-1983 yılları arasında, devletin turizmi geliştirecek şartları oluşturduğu 'birinci dönem' ve 1983'ten günümüze süregelen 'liberalizasyon dönemi' olarak iki alt dönemde incelenir. Birinci dönem olarak anılan 1963-1983 döneminde turizm politikasının temel hedefi; turizm yoluyla ödemeler dengesine katkıda bulunmak, döviz gelirlerini artırmak, yeni iş alanları oluşturmak ve vatandaşlarına tatil imkanı sağlamaktır (DPT, 2007).

Türkiye'de ilk kez turizmin örgün turizm eğitim kurumlarında yer almaya başlaması da önemli bir gelişmedir. Otelcilik ve turizm alanında lise düzeyindeki ilk mesleki okul, 1961 yılında eğitime açılan Ankara Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi'dir. Daha sonra 1967'de İstanbul'da ve 1975 yılında da Kuşadası'nda yeni okullar açılmıştır. 1979 yılında dört adet okulun daha eğitime başlamasıyla Otelcilik ve Turizm Meslek Liseleri'nin sayısı yediye ulaşmıştır. 1980'li yıllar ile birlikte her düzeydeki turizm ve otelcilik alanındaki okul sayısında da önemli artışlar kaydedilmiştir.

(...)

1968 yılında seyahat acentesi olarak çalışan 281 şirketin bulunduğu görülmektedir. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak 1972 yılında Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği (TÜRSAB) kurulmuştur. TÜRSAB'ın kurulması, Türkiye Seyahat Acenteleri Cemiyeti (TÜSTAC), Türkiye Milli Talebe Federasyonu (TMTF) ve Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı (TMGT) gibi Türkiye turizminin ilk kurumlarının mirasını da devralması sonucunu da doğurmuştur. TÜRSAB, 1618 sayılı Seyahat Acenteleri Birliği Yasası'na dayalı olarak bugüne kadar faaliyetlerini sürdürmektedir (Kozak, 2012).

Planlı dönem ise 1962 yılında uygulamaya konulan geçici bir planla başlar ve günümüze kadar devam eder. Bu kalkınma planlarına aşağıda değinilecektir.

3.3.1.Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)

Bu dönemde, Türkiye'nin ödemeler dengesi açığının kapatılmasında turizmden daha fazla yararlanmak, zengin, doğal ve tarihi kaynaklardan yararlanmak, gerekli yatırımları yapmak, tanıtma faaliyetlerine ağırlık vermek temel ilkeler olarak benimsenmiştir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985).

3.3.2.İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)

İkinci Plan döneminde, turizmin ekonomik, sosyal ve kültürel işlevlerinden tam olarak yararlanmak ve turizm gelirini, yabancı turist sayısını ve ortalama tüketim harcamalarını artırmak amaçlanmıştır. Ayrıca bu dönemde iç turizmin geliştirilmesi, turizm yatırımlarının kitle turizmine dönük olarak yasal ve finansal kolaylıklarla desteklenmesi, sektöre uygulanacak fiyat politikasının uluslararası rekabet koşullarına göre düzenlenmesi, yatırım politikasında altyapı tesislerinin ve örnek tesislerin kamu sektörü tarafından ele alınması ve diğer turizm yatırımlarının özel sektöre bırakılması temel ilkeler olarak benimsenmiştir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985).

3.3.3.Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)

Üçüncü Plan süresi içerisinde dış turizmi, iç turizmi ve sosyal turizmi geliştirmek, tanıtma, organizasyon ve denetim faaliyetlerini kitle turizmi esaslarına göre yürütmek temel hedef edinilmiştir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985).

3.3.4.1978 Programı

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, çeşitli nedenlerle 1978 yılına yetiştirilemediğinden bu yıla özgü bir program hazırlanmıştır. Bu programda öngörülen düzenlemeler ise şunlardır: Türkiye'nin doğal ve tarihi, kültürel zenginliklerini değerlendirerek halka sağlıklı dinlenme olanakları sağlamak amacıyla planlama çalışmalarına öncelik verilecek, turizm sektörünün gelişmesine ilişkin uzun dönemli hedeflerin organizasyonuna ve bunun mekânla ilişkisini belirleyen Turizm Sektörü Ana Politikası çalışmalarına hız verilecektir.

3.3.5.Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)

Bu plan döneminde, organize turizm bölgelerinin geliştirilmesine başlanması, sektörün işleyişinin öncelikle kitle turizmi ilkesine göre düzenlenmesi, yabancı sermayenin turizm yatırımlarına özendirilmesi ilkeleri yer almaktadır (Şahin, 1990).

3.4.1980 YILI SONRASI TÜRKİYE'DE TURİZM

Türkiye'deki turizm hareketlerini incelerken 1980 sonrası dönemin üzerinde önemle durulması gerekmektedir. Çünkü bu dönem içerisinde Türkiye'de turizm tarihinde hiç rastlamayacak bir gelişme hızı yakalanmış, birkaç yıllık bir süre içerisinde turistik arz kapasitesi, elde edilen döviz ve gelen yabancı sayılarında büyük gelişmeler sağlanmıştır.

(...)

1980 sonrasında yaşanan en önemli olay, 24 Ocak 1980 tarihinde uygulamaya konulan Ekonomik İstikrar Tedbirleridir. Ve turizmle ilgili olarak alınan kararlar içerisinde en önemli olanı 2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanunu'dur. Bu yasal düzenlemeyle o zamana değin uygulanmayan pek çok teşvik getirilmiştir (Kozak, 2012). 1980 yılından sonraki döneme ait Kalkınma Planlarına ise aşağıda değinilecektir.

3.4.1.1984 Programı

1980 sonrasında hazırlanan ilk plan özelliğini taşımaktadır. Bu nedenle 1984 yılı programında 24 Ocak Kararları ile getirilmek istenen uygulamaların izlerine rastlanmaktadır. Programın tedbirler kısmında da belirtildiği üzere, turizmin öncelikli yöre ve yerleşim merkezlerinde geliştirilmesine özen gösterilmesi, turizm alanı, turizm merkezleri ile tur güzergahlarının üzerinde belirlenecek noktalardaki yerleşim merkezlerinin öncelikle geliştirilmesi, Türkiye'ye seyahat düzenleyen tur operatörleri ve havayolu şirketlerinin desteklenmesi amaçlanmaktadır (Kozak, 2012).

3.4.2.Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)

Bu plan döneminde; Türkiye'nin doğal, tarihi ve kültürel varlıklarının turizm amacıyla değerlendirilmesi, doğal ve çevre değerinin turizm amaçlı kullanımı, korumaları ile turizm geliştirme stratejilerinin entegrasyonunun sağlanması ilkeleri yer almaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985).

3.4.3.Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)

Altıncı Plan döneminde turizmin çeşitlendirilmesi amacıyla gerekli teşviklerin uygulanması, eğitilmiş personel açığının kapatılması, turizm altyapı ve üstyapı kalitesinin artırılması, tarihsel ve fiziksel çevrenin korunmasına özen gösterilmesi, seyahat ecentelerinin teşvik edilmesi, turizm mevsimini uzatmayı amaçlayan önlemlerin alınması, aile pansiyonculuğunun ve sosyal turizmin teşvik edilmesi amaçlanmaktadır.

(...)

3.4.4.1995 Programı

Yedinci Plan'ın zamanında yürürlüğe sokulamaması dolayısıyla hazırlanan 1995 Programı'nda, turizmin geleceğini güvence altına alabilmek için mekansal dağılım, nitelik ve tür itibariyle peyzajın, kültür varlıklarının, sosyal yapının taşıyabileceği ve onlarla bütünleşecek sürdürülebilir bir gelişim içinde olmasına özen gösterilmesi amaçlanmaktadır. Planda bu amaca yönelik olarak turizmin mevsimlik ve coğrafi dağılımını iyileştirmek ve dış pazarda değişen tüketici tercihleri de dikkate alınarak yeni potansiyel alanlar yaratmak amacı ile golf, dağ, kış, yayla, termal, sağlık, yat, kongre ve eğlence turizmi ile ilgili planlama faaliyetlerine devam edilmesi öngörülmektedir.

(...)

3.4.5.Yedinci Beş Yıllık kalkınma Planı (1996-2000)

Bu plan döneminde öncelik turizmin çeşitlendirilmesi ve pazarlama çalışmalarına verilmiştir. Bu amaçla planda, doğal ve kültürel değerlerin sürekli kullanımının sağlanması ve korunması, turizmin mevsimlik ve coğrafi dağılımının iyileştirilmesi, tanıtma ve pazarlama çalışmalarının teşvik edilmesi yer almaktadır. Yedinci planda yer alan turizm sektörü ile ilgili politikalar, özü itibariyle Türkiye turizminde yatak kapasitesinin

artırılmasına dönük politikaların geride kaldığını göstermesi açısından önemlidir. Makro düzeyde Türkiye’de turizm politikalarına yön veren politikalar, artık turizmin diğer sorunlarının çözümüne yönelmiştir.

(...)

3.4.6.Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)

Bu plan döneminde turizm ile ilgili kararların turizm pazarlamasına daha fazla önem verilmesi, fiziksel çevrenin, sit alanlarının ve tarihi mekanların korunması, turizmin çeşitlendirilmesi ile küçük ve orta ölçekli kuruluşların desteklenmesi konularında yoğunlaşma gözlenmektedir. Bu plan dönemiyle ilgili olarak dikkati çeken politikalar arasında; ülkenin rekabet gücünün geliştirilmesi, değişen tüketici tercihlerinin dikkate alınması, yerel halkın turizmle ilgili kararlara katılmasının sağlanması, Turizm Sektörü Ana Planı’nın uygulanması, mevsimlik yoğunlaşmanın azaltılması gibi konular bulunmaktadır.

(...)

3.4.7.Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013)

Dokuzuncu Plan, Türkiye’de 1963 yılından itibaren uygulanan beş yıllık kalkınma planlarından zaman sınırı olarak ayrılan bir plan olarak anımsanacaktır. Zira, Dokuzuncu Plan’ın kapsadığı yıllar 2007-2013 dönemini kapsayan yedi yıldır. Turizm politikaları incelendiğinde ise; turizmin bölgesel dengesizlikleri azaltıcı özelliklerinden yararlanılması, doğal, tarihsel ve sosyal çevreyi kollayıcı ve geliştirici bir yaklaşımın tercih edilmesi, turizmin mevsimlik ve coğrafi dağılımının iyileştirilmesi ve coğrafi dağılımının iyileştirilmesi, hizmet kalitesinin artırılması gibi konuların öncelikle yer aldığı anlaşılmaktadır (Kozak, 2012).

4.TÜRKİYE’DE TURİZMİN NİCEL YAPISI

Türkiye turizm tarihi adım adım incelendikten sonra, bu kesimde, bu yatırımların nimetlerinin alındığı dönem olan 2000-2012 döneminde Türkiye’de turizmin gelişimi niceliksel olarak incelenecektir.

Tablo 1 Türkiye'nin, uluslararası turizm hareketine katılan turist sayısından ne kadar pay aldığını göstermektedir. Çıkış noktası olarak bu tablonun kabul edilme sebebi ise bir çok ülkenin bu sektörden pay almak ya da bu payı artırmak hedefleri içerisinde olmasıdır. Uluslararası turizm sektöründen alınan pay belirli dönemlerde artmış belirli dönemlerde de azalmıştır. Türkiye, 2000 yılında uluslararası turizm hareketi içerisinde olan turistlerin %1.3'üne, 2012 yılında da 2000 yılına göre %100 artış göstererek %2.6'sına ev sahipliği yapmıştır.

Tablo 1: Türkiye'nin Uluslararası Turizmdeki Payı (Turist Sayısı, %)

Yıllar	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
(%)	1.3	1.6	1.9	1.7	1.9	2.0	1.7	2.2	1.9	2.2	2.7	2.6	2.6

Kaynak: WTO ve Kültür ve Turizm Bakanlığı

Tablo 2, Dünya'nın ve Türkiye'nin turizm sektöründe hareket eden turist sayısındaki değişimi yıllara göre göstermektedir. 2001 yılında 2000 yılına göre dünya turist sayısında bir artış gözlenmezken, Türkiye kendi payını 2000 yılına göre %29 artırmıştır. 2003 yılına dikkatler çekildiğinde Dünya'da ve Türkiye'de hareket eden turist sayısının azalış sergilediği görülecektir. Keza 2008 krizinin yaşandığı dönemde, sektör de bu daralmadan nasibini almıştır. Dünya turizm sektörü 2009 yılında 2008 yılına göre hareket eden turist sayısında azalış sergilerken, Türkiye 2008 yılına göre payını artırarak daha çok turiste ev sahipliği yapmıştır.

Tablo 2: Türkiye'nin ve Dünya'nın Turist Sayısı Değişimi (%)

Yıllar	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Dünya	0.0	3.0	-1.6	10.4	5.3	5.5	6.6	2.1	-3.9	6.6	5.9	4.5
Türkiye	29.0	20.1	-13.5	24.1	15.2	-12.7	38.4	-9.4	8.7	30.8	3.4	2.9

Kaynak: WTO ve Kültür ve Turizm Bakanlığı

Tablo 3, Türkiye'de konaklayan yerli ve yabancı turistlerin toplam turizm sektörü içerisindeki payını göstermektedir. 2000 yılında yerli turistlerin ağırlıklı olduğu sektörde, daha sonraki izleyen yıllarda birbirine oldukça yaklaşmaktadır. Öyle ki, 2012 yılına gelindiğinde sektörün yaklaşık olarak, yarı yarıya dağılım gösterdiği söylenebilmektedir. Bu tablo, kalkınma planlarının yerli ve yabancı turist üzerindeki dağılımının şeklini görebilmek adına önemlidir.

Tablo 3: Türkiye’de Konaklayan Yerli ve Yabancı Turist Yıllara Göre Dağılımı (%)

Yıllar	2000	2001	2002	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Yerli	68.5	60.0	55.5	55.3	53.1	58.1	55.2	56.2	57.2	52.6	53.4	54.3
Yabancı	31.5	40.0	44.5	44.7	46.9	41.9	44.8	43.8	42.8	47.4	46.6	45.7

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı

Tablo 4, Türkiye’de konaklayan yerli ve yabancı turistlerin belli başlı illere ve yıllara göre dağılımını göstermektedir. Tabloda öne çıkan özet bilgiler 81 il için incelenmiş ancak turist sayısı %1’in altında olan iller tabloda gösterilmemiştir. Tabloda gösterilen *yerli* satırı; yerli turistlerin toplam yerli turist içerisindeki payını illere ve yıllara göre göstermektedir. *Yabancı* satırı, yabancı turistlerin Türkiye’de konaklayan yabancı turist içerisindeki payını illere ve yıllara göre göstermektedir. Ve son olarak *toplam* satırı ise, Türkiye’de konaklayan toplam turistlerin illere ve yıllara göre dağılımını göstermektedir.

Tablo 4’de görülen 12 il toplam yerli turistlerin yaklaşık olarak %60’ına ev sahipliği yapmaktadır. Geriye kalan yaklaşık %40’lık dilimi ise 69 il kendi arasında paylaşmaktadır. Türkiye’de konaklayan yabancı turistlerin illere ve yıllara göre dağılımı mercek altına alındığında ise; Antalya, İstanbul, Muğla, Denizli, İzmir ve Aydın illeri toplam yabancı turistlerin yaklaşık %85’den fazlasını hatta 2006 ve 2007 yıllarında %90’ını karşıladığı görülmektedir. Tabloda görülen; Ankara, Bursa, Afyon, Nevşehir, Balıkesir ve Konya illerinin katkıları da eklendiğinde bu oran yaklaşık olarak %95’ e yaklaşmaktadır ve bazı yıllar bu oranın aşıldığı da görülmektedir. Bu sonuçların dikkatle incelenmesi yabancı turizm açısından çok elzem bir durumdur. Çünkü geriye kalan 69 il yaklaşık olarak %5’lik dilimi kendi arasında paylaşmaktadır.

Tablo 4’den illerin toplam turist sayısından ne kadar pay aldıklarına bakıldığında tabloda görülen 12 ilin baskın olduğu görülmektedir. Türkiye’de konaklayan toplam turistlerin yaklaşık olarak %75’i bu illerde konaklamakta ve harcama yapmaktadır. Geriye kalan %25’lik dilim ise 69 il arasında dağılmaktadır.

Bütün bu sonuçlar değerlendirildiğinde, yukarıda adım adım değinilen kalkınma planlarından özellikle 1980 yılından sonra uygulanan kalkınma planlarının etkisinin yansıdığı görülmektedir. Bu durum bir taraftan şu anlama gelmektedir; öncelikli yöre ve yerleşim merkezlerinde turizmin geliştirilmeye özenilmesi işe yaramıştır ve uygulanmak istenen kalkınma planları başarılı olmuştur fakat diğer taraftan bu kalkınma planları belli bölgelerin tekelinde kalan bir yabancı turizm yaratmıştır. Ancak önemli olarak arz edilecek

bir başka konu yine vardır. Bu da; yerli turizmin yabancı turizm kadar önemli olduğu hatta daha çok yerli turistlerin tatile çıkması için uygun koşul ve durumların hazırlanması durumunda daha canlı bir turizm sektörüne sahip olunabileceği görülmektedir.

Tablo 4: Türkiye’de Konaklayan Turistin Belli Başlı İllere ve Yıllara Göre Dağılımı (%)

		2000	2001	2002	2006	2007	2008	2011	2012
Antalya	Yerli	8.2	10.7	13.9	13.1	10.3	9.8	9.2	9.9
	Yabancı	32.5	38.2	38.9	46.5	44.9	40.5	43.9	44.7
	Toplam	15.9	21.7	25.0	27.1	25.8	23.3	25.4	25.8
İstanbul	Yerli	9.8	9.3	9.0	11.3	10.2	11.8	11.2	9.5
	Yabancı	25.8	20.5	17.2	23.2	24.1	22.7	20.2	21.9
	Toplam	14.9	13.8	12.7	16.3	16.4	16.6	15.4	15.2
Muğla	Yerli	7.9	9.0	8.2	5.5	4.0	4.2	6.1	4.9
	Yabancı	10.1	12.7	13.8	11.4	10.1	12.5	10.6	11.4
	Toplam	8.6	10.5	10.7	8.0	6.7	7.8	8.2	7.9
Denizli	Yerli	2.3	1.9	1.4	1.8	1.8	2.1	1.5	2.8
	Yabancı	5.9	4.5	4.2	2.8	3.0	4.8	4.1	3.4
	Toplam	3.5	2.9	2.6	2.2	2.4	3.3	2.7	3.1
İzmir	Yerli	5.8	6.0	5.1	5.7	7.5	7.5	7.3	7.4
	Yabancı	4.8	4.8	4.6	2.6	2.8	3.4	3.2	3.5
	Toplam	5.5	5.5	4.9	4.4	5.4	5.7	5.4	5.6
Aydın	Yerli	3.1	3.3	3.6	3.4	2.7	1.7	2.6	3.0
	Yabancı	4.6	6.6	7.9	3.7	5.3	2.7	5.5	4.2
	Toplam	3.6	4.6	5.5	3.5	3.9	2.1	4.0	3.6
Ankara	Yerli	7.7	6.5	5.9	6.5	7.3	7.2	5.7	5.9
	Yabancı	3.2	2.2	1.5	1.6	1.4	1.6	1.4	1.7
	Toplam	6.3	4.8	3.9	4.5	4.7	4.7	3.7	3.9
Bursa	Yerli	3.6	3.6	3.0	3.7	3.4	2.7	3.5	3.7
	Yabancı	1.1	1.4	1.0	0.7	0.6	0.7	0.7	0.7
	Toplam	2.8	2.7	2.1	2.5	2.1	1.8	2.2	2.3
Afyon	Yerli	2.0	2.5	2.3	1.8	1.8	2.1	1.9	2.1
	Yabancı	0.03	0.03	0.02	0.01	0.02	0.06	0.03	0.03
	Toplam	1.4	1.5	1.3	1.0	1.0	1.2	1.0	1.2
Nevşehir	Yerli	1.6	1.8	2.1	1.4	1.4	1.3	1.7	1.6
	Yabancı	3.1	3.7	3.0	2.1	2.4	2.9	3.0	2.6
	Toplam	2.1	2.6	2.5	1.7	1.9	2.0	2.3	2.0
Balıkesir	Yerli	4.4	3.8	3.1	3.0	5.5	5.2	6.0	5.1
	Yabancı	0.7	1.3	1.9	0.4	0.5	0.5	0.9	0.6
	Toplam	3.2	2.8	2.6	1.9	3.2	3.2	3.6	3.1
Konya	Yerli	2.1	1.5	1.6	1.6	1.7	1.5	1.5	1.5
	Yabancı	0.6	0.6	0.5	0.6	0.6	0.7	0.6	0.5
	Toplam	1.6	1.2	1.1	1.2	1.2	1.1	1.1	1.1
Diğer	Yerli	41.5	40.1	40.8	41.2	42.4	42.9	41.8	42.6
	Yabancı	7.6	4.5	5.5	4.4	4.3	6.9	5.9	4.8
	Toplam	30.6	25.4	25.1	25.7	25.3	27.2	25	25.2

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı

Tablo 5, Türkiye’de konaklayan yerli, yabancı ve toplam turistin belli başlı illere göre basit doğrusal trendini göstermektedir. Bu tablo; Antalya iline gelen yerli turist sayısının her yıl ortalama olarak 119020 kişi arttığını, yabancı turist sayısının her yıl ortalama 713055 kişi arttığını söylemektedir. Yerli ve yabancı turist sayısı trendi karşılaştırıldığında; Antalya ilindeki yabancı turist sayısının yerli turist sayısının neredeyse 6 katı olduğu söylenebilmektedir. Bu trend rakamları bütün olarak ifade edilmek istenirse de Antalya iline gelen toplam turist sayısı her yıl ortalama olarak 832075 kişi artmaktadır. Keza, Nevşehir iline gelen yerli turist sayısı her yıl ortalama olarak 25190 kişi, yabancı turist sayısı her yıl ortalama olarak 53434 kişi artmaktadır. Nevşehir ili için de yerli ve yabancı turist trendi karşılaştırıldığında yabancı turist sayısının yerli turist sayısının yaklaşık olarak 2 katı olduğu söylenebilmektedir. Ve söylenmek istenenlerin sınırları genişletilmek istenirse, Nevşehir iline gelen toplam turist sayısı her yıl ortalama olarak 78624 kişi artmaktadır. Tabloda yer alan diğer illerden farklı bir durum sergileyen Afyon ili göze çarpmaktadır. Afyon iline gelen yerli turist sayısı her yıl ortalama olarak 24131 kişi artmakta, yabancı turist sayısı ise her yıl ortalama olarak 730 kişi artmaktadır. Diğer illerden farkı ise yerli turist sayısının yabancı turist sayısının yaklaşık 33 katı olmasıdır. Bu durum akla Afyon ilinin yabancı turist tarafından fazla bilinmediği ihtimalini getirmektedir. Tekrardan kaçınmak adına diğer illerin yorumuna ise yer verilmeyecektir.

Tablo 5: Turistlerin Düzey Cinsinden Trendleri

		Antalya	İstanbul	İzmir	Denizli	Aydın	Afyon	Nevşehir
Yerli	SabitT.	119020	154987	115972	32035	19339	24131	25190
	t-ist.	6.243	9.519	6.611	3.405	1.868	4.328	3.071
	prob	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.006)	(0.089)	(0.001)	(0.011)
Yabancı	SabitT.	713055	315074	30732	44140	51004	730	53434
	t-ist.	12.743	8.052	3.656	4.303	2.736	4.192	3.770
	prob	(0.000)	(0.000)	(0.004)	(0.001)	(0.019)	(0.002)	(0.003)
Toplam	SabitT.	832075	470061	146704	76174	70343	24861	78624
	t-ist.	13.233	9.686	6.324	6.161	2.924	4.400	3.770
	prob	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.014)	(0.001)	(0.003)

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı

5.TURİZM TALEBİ

5.1.TURİZM TALEBİNİN TANIMI VE ÖZELLİKLERİ

Konuşma dilinde ‘istek, arzu’ anlamına gelen talep, belirli bir fiyattan satın alınmak istenen mal miktarıdır. Ekonomik anlamda bir satın alma isteğinin talep sayılabilmesi içinse satın alma gücü ile desteklenmiş olması gerekmektedir. (Dinler, 2003).

Söz konusu turizm talebi olduğunda ise birçok uzmanın değişik tanımlamalarıyla karşılaşmıştır. Bunlardan bir kaç turizm talebini aşağıdaki gibi tanımlamıştır;

- Yeterince satın alma gücüne ve boş zamana sahip olan insanların turistik mal ve hizmetlerden, belirli bir piyasada belirli bir fiyata ya da bedelsiz olarak rasyonel ve/veya irrasyonel sebeplerle belirli bir dönemde satın almaya ya da yaralanmaya karar verdikleri miktarlardır (Şahin, 1990).
- Turistin belli bir fiyat seviyesi veya döviz kuru dâhilinde elde etmek istediği ve fiilen elde etmeyi kabul ettiği turistik hizmet ve malların bütünüdür (Olalı, 1988).
- Bir turistik tüketicinin belli bir fiyat düzeyinde elde etmek istediği ve fiilen yararlanmayı kabul ettiği turistik mal ve hizmetler bütünüdür. Bu noktada yurtiçi ve yurtdışı olmak üzere iki tür turizm tanımından söz etmek mümkündür. Yurtiçi turizm talebi; ülke vatandaşlarının milli sınırlar dâhilinde turistik gereksinimlerini karşılama arzudur. Yurtdışı talep ise; ülke vatandaşlarının ulusal sınırlar dışında turistik gereksinimlerini karşılama arzudur (Sezgin & Acar, 1991).
- Tüketici kitle, turist olabileceği gibi ziyaretçi ya da bir yerden farklı bir yere seyahat eden grup olabilir. Seyahat ve tatil yapma isteminde olup, bunun için zaman, fiziksel, yasal, tıbbi, vb. herhangi bir engeli olmayan ve bu isteğini gerçekleştirecek ekonomik güce sahip olan her insan, bireysel turizm talebini; belirli bir pazara yönelerek gerçekleştirebilir.

Turizm talebi tanımlarında ayrıca değinilmesi gereken bir nokta da turizm talebini sadece tüketimde bulunan kişilerin oluşturup olmamasıdır. Yukarıda belirtilen özelliklere sahip ve seyahat etme isteğinde olan ancak değişik nedenlerle (kişisel etkenler, arz kaynaklarının yetersizliği vb.) turizm hareketlerine doğrudan katılmayan kişilerin de göz önünde

bulundurulması gerekmektedir. Bu noktada Cooper ve diğeri, toplam turizm talebinin üç temel bileşenden meydana geldiğini belirtmiştir (Cooper, Fletcher, Gilbert, & Wanhill, 1999);

- I. Efektif (Gerçek) Turizm Talebi: Hemen hemen bütün turizm istatistiklerinde yer alan ve en yaygın ölçülen turizm talebi bileşenidir. Turizmde aktif olarak yer alan ya da kaynaktan çekim merkezine doğru seyahat eden ‘fiili’ turistler gibi gerçek kişi sayısıdır. Efektif talep, satın alma isteği ile birlikte satın alma gücü, yani parasal olanaklar da kullanılarak seyahat ve turizm ürünlerinden yararlanan grupları ifade etmektedir. Turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmeciler ve yöneticilerin en fazla ilgilendikleri turizm talebi bileşenidir.
- II. Bastırılmış Turizm Talebi: Nüfusun çeşitli kısıtlamalar nedeniyle seyahat edemeyen kısmını temsil etmektedir. Bastırılmış talep, iki unsurdan oluşmaktadır; potansiyel turizm talebi ve ertelenmiş turizm talebi. **Potansiyel turizm talebi**, koşullarında değişiklik olduğu takdirde gelecekte seyahat edecek kişileri ifade etmektedir. Örneğin; kendilerine uygun fiyatlı bir tatil paketi sunulduğunda seyahate çıkabilirler. Bu nedenle bu grupta yer alan kişiler, efektif turizm talebi kategorisine dâhil olma şansına sahiptirler. **Ertelenmiş turizm talebi** ise; arz verilerinde kaynaklanan geçici bir problem veya kısıt nedeniyle ertelenmiş taleptir. Örneğin, gidilecek bölgedeki konaklama işletmelerinde ya da ulaştırma araçlarında yer bulunmaması, talebin geçici olarak ertelenmesine neden olur. Arz olanaklarında meydana gelecek olumlu gelişme ile ertelenmiş talep, efektif talep kategorisine taşınabilir.
- III. Gerçekleşmeyen Talep: Seyahat etmek için gerekli olanaklara sahip olmayan veya bu isteği gerçekleştiremeyen kişilerden oluşmaktadır. Örneğin savaş halinde olan ülkeler, vatandaşlarının bazı ülkelere seyahat etmelerini engellemektedir. Başka bir örnek; bazı ülke vatandaşlarının güvenlik, politik veya sağlık nedenleriyle yurtdışına çıkışları engellenebilmektedir. Turizm talebinin bu bileşenin efektif talebe dönüştürülmesi ihtimalinin düşük

olması ve veri temin etmenin oldukça güç olması nedeniyle bu konuyla ilgili çalışmalar son derece kısıtlı kalmıştır.

Turizm tanımlarına değinildikten sonra turizm talebinin ekonomideki diğer mal ve hizmetlerin talebine göre arz ettiği bir takım farklı özelliklere yer verilecektir. Bunları aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür;

- I. Turizm talebi bağımsız (otonom) ve çok yönlü bir yapıya sahiptir. Çünkü insanları seyahate yönelten çeşitli nedenler vardır. Bunlar, insanların yer değiştirme isteğinin ve kişisel tatmin beklentilerinin bir sonucu olmaktadır (Şahin, 1990).
- II. Turizm talebi çok yönlü özellikler taşır. İnsanlar çok sayıda motifin etkisiyle seyahate yönelmekte ve farklı turizm çeşitlerine farklı şekilde katılmaktadır. Turistik tüketim, ekonomideki eğlence ve kültür nitelikli diğer mal ve hizmetlerle rekabet içindedir. Bunlar, turistik mal ve hizmetin yerini kısa sürede ve kolayca alabilir.
- III. Turizm talebi, kişisel harcanabilir gelirin kullanılması ile ilgilidir. Her tüketim sonucunda bir bedel ödenmesi söz konusu olduğuna göre, turistik tüketimde kişisel gelirin kullanılması ya da harcanması ile ilgilidir (Olalı & Timur, 1988).
- IV. Turizm talebine konu olan turistik ürün, ekonomideki lüks ve kültürel nitelikteki diğer mal ve hizmetlerle rekabet halindedir. İkame olanakları turizmden başka alanlarda ve çok sayıda olduğu için, turistik ürünün yerini lüks nitelikteki mal ve hizmetler alabilir.
- V. Turizm talebinde, ikame olanaklarının geniş olması turistik tüketim tercihlerine ekonomik, politik ve sosyal faktörlerin etki göstermesi, turizm talebine elastiki bir görünüm kazandırmaktadır.
- VI. Turizm talebi, ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre de değişiklikler gösterir. Turizm talebinin yoğunlaştığı bölgeler, gelişmiş ülkelerin yer aldığı coğrafyadır. Çünkü çok az sayıdaki gelişmiş ülke, talebin büyük çoğunluğuna sahip olarak uluslararası turizmi etkiler. Fiziki turizm arzı ve

özellikle konaklama arzı doğal olarak turizm talebinin yüksek olduğu gelişmiş ülkelerde yoğunlaşmıştır.

5.2.TURİZM TALEBİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Turizm talebini etkileyen faktörlerin belirlenmesine yönelik çalışmalar 1960'lı yılların başlarına kadar uzanmaktadır. Bu tarihten günümüze kadar süre gelen çalışmalar genel olarak talep yasası bağlamında gelir ve fiyat unsurlarını ana etkenler olarak ele almışlardır ancak daha sonraki turizm yazınında turizm talebini etkileyen faktörler için neredeyse sayısız potansiyele değinilmektedir (Uysal, 1998). Turizm talebini etkileyen bu potansiyeller; ekonomik, sosyal, politik, yasal ve psikolojik faktörler olarak sınıflandırılabilir. Bu faktörler aşağıda incelenecektir.

5.2.1.Ekonomik Faktörler

Ekonomik faktörler diğer sektörler gibi turizm sektörü için de önemini korumaktadır. Öyle ki turizm ürününü talep edecek bir kimsenin gerekli satın alma gücüne sahip olması gerekir ki turizm faaliyetini gerçekleştirebilsin. Bir başka deyişle ifade etmek gerekirse, turizm olayından söz edilebilmesi için her şeyden önce kişinin geliri turizm hareketine katılımı sağlayacak düzeyde olmalıdır. Aksi halde ne turizme potansiyel kazandıran isteğin oluşması ne de diğer faktörlerin hiçbir önemi kalmayacaktır (Ata, 1986). Talebi etkileyen başlıca ekonomik faktörlere ise aşağıda yer verilecektir.

5.2.1.1.Harcanabilir Gelir ve Turizm Talebinin Gelir Esnekliği

Bireylerin turizm talebinin söz konusu olabilmesi için öncelikle beslenme, barınma ve giyim gibi temel ihtiyaçlarının ötesinde dinlenme, eğlenme ve seyahat amacıyla harcaydıkları yeterli gelirinin olması gerekir. Turizm talebini gerçekleştirebilen turistler her ne kadar bu imkâna sahip olsalar da diğer tüketiciler gibi para ya da gelir düzeyi konusunda duyarlıdırlar ve turistik ürün ve hizmetlere yönelik bu talepte turistlerin harcanabilir gelirlerindeki değişimler onları önemli ölçüde etkilenmektedir (Bahar & Kozak, 2005). Bu etki ise talebin gelir esnekliği ile ölçülür. Talebin gelir esnekliği,

gelirdeki küçük bir değişme karşısında talep edilen miktardaki yüzde değişimin tüketicinin gelirlerindeki yüzde değişmeye olan oranına eşittir. Gelir esnekliği de öteki esneklikler gibi bir katsayı ile ifade edilir. Talebin gelir esnekliği katsayısının bire eşit olması halinde ‘birim esnek’, katsayı birden büyükse talebin gelir esnekliği yumuşak ve birden küçükse talebin gelir esnekliği katı ya da serttir (Dinler, 2003).

Gelir arttıkça turizme yönelik talep de artacaktır. Daha açık ifade etmek gerekirse kişinin geliri ne kadar yüksekse seyahat o kadar az lüks görünecek ve talep edilecektir. Dolayısıyla gelir ile turizm talebi arasında genelde pozitif yönlü ilişki vardır. İnsanların gelir düzeylerindeki artışlar seyahate çıkanların sayısını da arttırmaktadır.

5.2.1.2. Turistik Ürünün Fiyatı ve Turizm Talebinin Fiyat Esnekliği

Bir mal ya da hizmetin talebini ilk olarak etkileyebilecek faktör, ürünün kendi fiyatıdır. Talep yasası çerçevesinde incelendiğinde de turizm talebi, turistik ürünün fiyatının bir fonksiyonudur. Ve bu yasaya göre; diğer koşullar aynı kalmak şartıyla (ceteris paribus) fiyatların düşmesi turizm talebini artırır ve fiyatların yükselmesi ise turizm talebini azaltır.

Turistik ürünün fiyatında meydana gelen değişiklik turizm talebini gelir ve ikame etkilerinin büyüklüklerine bağlı olarak değiştirecektir (Kozak, Akoğlan, & Kozak, 1997):

- i. Gelir Etkisi:** Turistik ürünün fiyatının artması, turistin satın alma gücünde bir azalışa neden olmasından dolayı talebi kısıtlayabilecektir.
- ii. İkame Etkisi:** Aynı şekilde turistik ürünün fiyatı artınca, turist nispi olarak ucuza gelen diğer mallarla onu ikame edecek ve sonuçta o ürüne olan turizm talebi azalmış olacaktır.

Bireysel bir tüketici için turizm, kişinin bütçesi dâhilindeki (bilgisayar almak, mobilyalarını değiştirmek, spor salonuna üyelik gibi) diğer ürün ve hizmetlerle rekabet halinde bulunmaktadır (Vanhove, 2005). Başka bir ifade ile potansiyel turist, ikame malları satın alarak tatile çıkmaktan vazgeçebilmektedir.

Turizmde tamamlayıcı mallar söz konusu olduğunda fiyatlarda meydana gelecek bir artış belirgin bir şekilde fark edilmektedir (Kozak vd, 2008). Ulaşım hizmetleri

fiyatlarında meydana gelebilecek bir artış herhangi bir turizm bölgesine yapılacak turun talep miktarında ve dolayısıyla konaklama talebinde düşüşe neden olabilmektedir. Bu durum İspanya’da charter uçuş fiyatlarındaki yaşanabilecek bir artışın İspanya’daki otel odalarına olan talebi düşürmesi örneği üzerinden açıklanabilmektedir (Vanhove, 2005).

5.2.1.3.Döviz Kurları

Turizm talebini etkileyen ekonomik faktörler içerisinde uluslararası turizm talebi ile döviz kuru arasındaki ilişki önemli bir etken olarak yer almaktadır. Döviz kuru, bir ülke parasının başka ülke paraları ile değişim oranı veya yabancı herhangi bir paranın milli para karşısındaki fiyatıdır (Uzunoğlu, Aytaç, Yıldız, Yıldırak, & Atakişi, 2006). Turistlerin çok azı gidecekleri ülkedeki fiyatları tümüyle bilmektedir. Bu nedenle o ülkedeki fiyat seviyelerini kendi ülke paralarının döviz kuru üzerinden veya tahminlere dayalı olarak hesaplamaktadırlar (Martin & Witt, 1989).

Döviz kurlarındaki değişiklikler de turizm talebini pozitif veya negatif yönde etkilemektedir. Turist kabul eden bir ülkenin para biriminin değerinde artış yaşanırken turist gönderen ülkelerin para birimleri aynı kalırsa, o ülkeyi turistler için pahalı duruma getirmekte ve sonuç olarak o ülkeye yönelik uluslararası turizm talebinde bir azalma yaşanabilmektedir. Diğer taraftan turist gönderen ülkenin döviz kuru oranlarında meydana gelen bir düşüş, ülke dışına seyahat edecek turistler üzerinde gelir azaltıcı bir etki yaratabilmektedir. Her iki durumda ülke içi turizm talebinde bir artışa yol açabilmektedir (Bull, 1998). Alan yazınında bir ülkenin döviz kuru oranları düştüğünde o ülkeye gelen yabancı turist sayısının artış gösterdiğine ilişkin bilgiler birçok araştırmacının çalışmalarında yer almaktadır. Bununla birlikte, bazı ülkelerdeki yüksek enflasyon, döviz kurlarının yarattığı bu fiyat avantajını ortadan kaldırılabilmektedir (Bahar & Kozak, 2008).

5.2.1.4.Uzaklık

Turizm talebi üzerinde önemli etkisi bulunan faktörlerden birisi de uzaklıktır. Turistik mal ve hizmetlerden faydalanmak için bulunduğu yerden ayrılma niyetinde bulunan turisttin düşüneceği öncelikli konulardan biri gitmek istediği yere ne kadar sürede varabilmekte diğeri ise ulaşım maliyetleri bütçesini nasıl etkilemekte. Bunları düşünmesine

sebepler olan unsurlardan birisi seyahat mesafesi arttıkça seyahatin süresi de artmakta ve bu mesafe ek bir yük getirerek tatil süresinin kısalmasına neden olmaktadır (Oktayer, Susam, & Çak, 2007). Bir diğeri ise; fiziki uzaklık arttıkça ulaşım ve seyahat maliyeti, dolayısıyla turistik tüketimin toplam maliyeti, görece olarak uzakta bulunan ülkenin, turistik ürününün fiyatını yükseltmektedir (Çuhadar, 2006). Ulaştırma endüstrisindeki teknolojik gelişmeler mesafe kavramının etkisini azaltmış olmasına rağmen uzaklık turistler açısından önemli bir caydırıcı faktör olarak turizm talebini etkilemektedir. Bu nedenle turizm talebi ile uzaklık arasında ters yönlü bir ilişki olduğu söylenebilir.

5.2.1.5. Ulaşım

Ulaşım ve turizm bir bütünün ayrılmaz parçalarıdır. Turizmin değer kazanabilmesi ve talebin arttırılabilmesi için turizm bölgesindeki ulaşım sektörünün çok iyi işler olması gerekmektedir (Dallı, 1974). Öyle ki bir ülkenin turizm arzı ne kadar zengin ve çekici olursa olsun, turizm talebini etkileyen faktörlerden biri olan ulaşım sanayinde;

- Yollar ve hatlar mükemmel ve iyi bir şekilde olmadıkça,
- Araçlar kusursuz işletilmedikçe ve hizmetler düzenli olarak zamanında yapılmadıkça,
- Ülke içi ve dışı ülkelerle olan ulaştırma ağında gerekli koordinasyon ve işbirliği sağlanmadıkça (Çoruh, 1969)

kültürel ve ekonomik alanlarda olduğu gibi turistik alanda da istenilen sonuçlar elde edilemeyecektir. İyi bir ulaştırma sistemine sahip olan ülkelerde, ulaştırma masrafları da azalacak (Ahipaşaoğlu, 1997: 18), turizm talebi ve turizm gelirleri artacak ve büyüyecektir.

Ayrıca değinilmesi gereken bir konu da günümüz insanı turizm için üç haftadan daha az bir zaman ayırabilmektedir. Bu konuda yapılan araştırmalarda, ulaşım aracının hızı arttıkça tatil yerindeki kalış ve konaklama süresinin de arttığı gözlenmektedir. Uçakların diğer ulaşım araçlarına göre daha yüksek bir hıza sahip olması, turistlerin konaklama süresini uzatarak turistik talep üzerinde çok olumlu bir etki oluşturmaktadır (Gürdal, 1990).

5.2.1.6. Konaklama Potansiyeli ve Arz Kapasitesi

Bir turizm bölgesindeki alt ve üst yapının durumu, turistlere sağlanan hizmetler, olanaklar ve bunların kalitesi turizm talebine etki eden bir başka faktördür. Turizm talebinin artması konaklama kapasitesini arttırmakta bu da talebi arzın bulunduğu bölgeye çekmektedir.

Konaklamaya olanak sağlayan tesislerin kalitesi, miktarının yeterli sayıda olup olmaması, turistlerin aradığı özellikleri taşıması, ulaşımdaki kolaylığı, fiyatının ekonomik açıdan uygunluğu söz konusu tesisin doluluk oranını ve karlılığını ve sonuçta da turizm talebini arttıracaktır (Turizm Araştırması Raporu, 1972). Turizm sektöründeki hizmetlerin günden güne, üreticiden tüketiciye değişiyor olması, üretimin ve tüketimin birbirinden ayrılmaz bir yapıda olması turistlerin kalite değerlendirmesini güçleştirmektedir. Ama bunun yanında turistlerin ilk baktığı unsurlar fiziki değerler olan tesis, teçhizat, personelin görünüşü ve yukarıda sayılan özelliklerdir (Döğertlioğlu, 1999).

Alt yapısı tamamlanmamış, ulaşımı güç bir bölgeye kurulacak tesislerin doluluk oranları ve karlılıkları düşük olacak dolayısıyla turizm talebi azalacaktır. Özellikle tatil turizmi için kurulan tesislerin kuruldukları bölgelerin doğal şartlarının bu amaca uygun olması ve turizm sektörünün ekonomiye sağladığı katkıların arttırılabilmesi için hizmet kalitesinin arttırılması gerekmektedir. Hizmet kalitesinin düşüklüğü, doğal çevrenin tahribi ve özellikle ülkemizde kıyıların tesis inşa etmek için beton yığını haline getirilmesi turizmi ve turizm talebini olumsuz yönde etkileyecektir (Örücü, 1998).

5.2.1.7. Tanıtım Faaliyetleri

Tanıtım faaliyetleri, hedef alınan potansiyel tüketicilerin ilgilerini bir ülkenin, bölgenin veya turistik bir destinasyonun mal ve hizmetleri üzerine çekmek, onlara bu konuda bilgi vermek, bir takım telkinler ile hafızalarında bir imaj yaratmak suretiyle turistik mal ve hizmetleri satın almaya yönelterek sonucunda ekonomik bir kazanç sağlamayı amaçlamaktadır (Şahbaz, 2000).

Tanıtım faaliyetlerinin hem var olan turizm talebini arttırmaya yönelik hem de potansiyel talebini harekete geçirmeye yönelik etkisi bulunmaktadır (Usta, 1998). Bu amaç doğrultusunda, uluslar arası turizmde söz sahibi olan ülkeler bir yandan sahip oldukları

imajı koruyabilmek, diğerk yandan da pazardan daha fazla pay alabilmek için tanıtım faaliyetlerine daha fazla kaynak ayırmaktadırlar (Kozak vd., 2008). Ayrıca medya kanalı ile bir destinasyondaki turistik fırsatlar hakkında tüketicilerin farkındalığını artırmakta büyük önem taşımaktadır (Page, 2003).

5.2.2.Sosyal Faktörler

Turizm talebi, ekonomik unsurların yanı sıra birbirinden farklı sosyal boyutlu değişkenlerden de etkilenmektedir. Bu değişkenler yıldan yıla hızla değişebilen ekonomik faktörlere nazaran daha yavaş fakat turizm yönünden önemli değişimler göstermektedir (Bozok, 1996).

5.2.2.1.Moda, Zevk ve Alışkanlıklar

Bireylerin zevk amaçlı tüketimleri, alışkanlıkları ve genel moda eğilimleri turizm talebini etkileyen psikolojik faktörler arasında yer almaktadır. Bu faktörler, fiyat faktörünün talep üzerindeki negatif etkilerini azaltabilmekte ve kimi zamanda tamamı ile yok edebilmektedir (İçöz, 2005). Bu durumu ABD’li sosyal bilimci ve ekonomist Thorstein Veblen’in teorisi açıklamaktadır. Veblen etkisi altında yapılan analizlerde bir ürünün fiyatının belirlenmesinde klasik arz ve talep eğrilerinin belirleyici olmasından çok prestij ve ayrıcalığa dayalı yeni bir talep eğrisi, ürünün fiyatı konusunda etkilidir. Veblen etkisi belirli turizm faaliyetleri içinde ağırlığını daha fazla hissettirmektedir. Örnek olarak; golf turizmi, lüks kruvaziyer turlar, yüksek fiyatlı restoranlar ve kumar turizmi verilebilir.

5.2.2.2.Kültür ve Eğitim Düzeyi

Eğitim düzeyi yüksek kesimin düşük kesime oranla daha fazla seyahat etme alışkanlığına sahip olduğu söylenebilmektedir. Eğitim ve kültür düzeyi yükseldikçe gerek merak gerekse de buldukları sosyal çevrenin bir sonucu olarak insanlar, daha fazla kültürel ve turistik faaliyetlere katılırlar. Dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan insanların yaşam tarzlarını görmek, yerleşim yerleri hakkında bilgi edinmek, onları yakından görerek tanımak ve yaşam biçimlerini anlamak, meraklarını gidermek bu insanlar için önemlidir.

Eğlenmek ve iyi vakit geçirmek için de konsere, sinemaya, tarihi müzelere, tiyatroya gider tenis ya da golf oynar, kayak yaparlar.

5.2.2.3.Boş Zaman

Bireyler turizm hareketlerine katılabilmek için yeterli gelir düzeyinin yanı sıra iş dışı zaman olarak da adlandırılan harcanabilir bir zaman dilimine ihtiyaç duymaktadırlar. Kişilerin tatil amaçlı kullanabilecekleri boş zaman miktarındaki artış daha uzak destinasyonlara gidebilmelerine veya daha uzun süre konaklayabilmelerine bir fırsat yaratarak turizm talebi üzerinde artırıcı bir etkiye sahiptir (Page & Connell, 2006). Bu nedenle boş zaman, turizm talebine etkisi bulunan en önemli öğelerden biri olarak kabul edilmektedir (Kozak, vd., 2008).

Boş zamanın sınırlarını ise çoğunlukla, bir ülkedeki çalışma ve yıllık izin düzenlemeleri ile okul ve bayram tatili dönemleri belirlemektedir.

5.2.3.Turizm Talebini Sınırlayan Faktörler

Turizm talebini etkileyen faktörlerin arasında bireysel sebepler ile talebi teşvik edici veya azaltıcı faktörlerin yanı sıra devlet ya da politika uygulamalarından kaynaklanan ve turizm talebini kısıtlayan faktörler de bulunmaktadır.

Ülkelerin turistlere uygulamakta oldukları kontroller, turizm sektörüne ve turistlere yönelik vergiler ile uluslararası siyasi sorunlar turizm talebini sınırlayan etkenler olarak kabul edilmektedir.

5.2.3.1.Devlet Kontrolleri

Dünyada birçok ülkenin çeşitli nedenlerle koymuş olduğu kurallar bulunmaktadır. Bunlara göre yapılan düzenlemeler ve kontroller turizm talebi üzerinde olumsuz etkiler sebep olarak talebi sınırlayabilmektedir (Bahar & Kozak, 2008). Bazı ülkeler kendi vatandaşlarının uluslararası turizm hareketlerine dâhil olmalarını engellerken diğer ülkelerde bir grup ülke vatandaşları için pasaport ve vize sistemleri ile kısıtlama yapabilmektedirler. Hatta kimi zaman bir ülkenin içerisinde bile turizm hareketlerinde

sınırlandırma yapıldığı görülmektedir (Bull, 1998). Bütün bunlara karşıt olarak Avrupa Birliği gibi uluslararası ekonomik ve politik bütünleşmeler, turizm alanında sağladıkları çeşitli kolaylıklar ile turizm hareketlerini arttıran bir rol de üstlenebilmektedirler (Dinçer, 1993).

5.2.3.2. Turizmin Vergilendirilmesi

Turistlere ve turizm işletmelerine yönelik uygulanmakta olan vergiler gerek nitelik gerekse nicelik bakımından ülke bazında çok çeşitli ve birbirinden farklı olup bir ülkenin sektörel rekabet gücünü, müteşebbislerin yatırım kararını ve ülkeye yönelik turizm talebini etkileyen başlıca unsurlardan birisini oluşturmaktadırlar. Çoğu ülkede turistler daha uçak biletini alırken, otel faturasını öderken ve ülkeye giriş-çıkış yaparken vergilendirilmektedir. Dünya Turizm Örgütü, turizm sektörüne yönelik 40 değişik verginin uygulandığını, bunlardan 28'inin direkt olarak turist tarafından ödendiğini belirtmektedir (WTO, 2002). Bu vergilerin yüksek ya da düşük olması hem tatil hem de iş amaçlı seyahatlerin şirket giderlerinin bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu giderlerin vergi dışı bırakıldığı devlet politikası, turizm ürünün cari fiyatını ve bu nedenle talebi değiştirebilmektedir. Bazı ülkelerde hükümetler vergi indirimlerini oldukça seçici olarak uygulamaktadırlar. Örnek olarak, ABD'de seyahat harcamalarına ilişkin vergi indirimleri kişi başına ve gün başına harcamalar ile sınırlandırılmakta ve uluslararası seyahatlere göre ülke içi seyahatlerde daha fazla vergi indirimi sağlanmaktadır (Bull, 1998).

5.2.3.3. Terör ve Savaş

Dünyada doğrudan turizmi hedef alan, ülkenin ekonomisini ve uluslararası imajını yıpratmayı amaçlayan pek çok terör eylemi gerçekleştirilmektedir. Turistik bölgelerin hedef alındığı terör eylemlerinin ardından turistik tüketicilerin ortaya koydukları ilk tepki bölgeye yapılması düşünülen seyahat kararının ertelenmesi ya da iptal edilmesi şeklinde olduğu görülmektedir. Nitekim Sönmez ve Graefe tarafından 1995 yılında ABD'de turistler arasında yapılan araştırmada turistik tüketicilerin ziyaret edecekleri bölgelerdeki güvenlik riskini, seyahat kararı verme aşamasında ön planda tuttukları ortaya çıkmıştır. Araştırma sonuçlarında tehlikeli ve güvensiz olarak algılanan turistik destinasyonların,

savaş, terör ve politik istikrarsızlık gibi konularda, uluslararası medyanın gündeminde yer aldıkları belirtilmektedir (Sönmez & Graefe, 1998).

Terör eylemlerinden olumsuz etkilenen ülkelerden biri de Türkiye'dir. Emsen ve Değer tarafından yapılan çalışmanın sonucuna göre de Türkiye'deki terör olgusu, gelen turist sayısını ve turizm gelirlerini olumsuz etkilemektedir (Emsen & Değer, 2004).

Türkiye'de yakın zamanda yaşanan ve hafızalarda kalan eylemlerin (2001 yılında Taksim'de meydana gelen canlı bomba eylemi, 2003 İstanbul Neve Şalom sinagogu ve Şişli sinagoguna yönelik yapılan bombalama eylemi, 2004 ve 2005 yılında Kuşadası'nda meydana gelen bombalı eylem, 2006 yılında Antalya ve Muğla'da meydana gelen bombalı eylem, 2006 yılında Malatya'da turistlerin kaçırılması (Terör ve Turizm Raporu, 2012)) hazırlanan Tablo 4 ve Tablo 5'de görüldüğü üzere gelen turist sayısında azalmaya sebep olduğu söylenebilmektedir.

5.2.3.4.Salgın Hastalıklar

Dünyanın çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan salgın hastalıklar turizm talebi üzerinde olumsuz etkilere sahiptir. 2000'li yıllarda Dünya'da ve Türkiye'de meydana gelen pek çok salgın hastalık tüm insanlığı tedirgin etmiş ve bir müddet gündemde kalmıştır. Çin ve Uzakdoğu'dan sonra 2005 yılında ilk olarak Balıkesir-Manyas'ta görülen kuş gribi, ilk olarak Meksika'da görülen ardından Kuzey Amerika, Avrupa, Uzakdoğu, Türkiye'ye sıçrayan domuz gribi ve ilk olarak Kırım ve Kongo'da görülen kırım-kongo kanamalı ateşi geniş bir alana yayılarak uzun müddet insanları huzursuz etmiş ve birçok insan bu salgınlardan hayatını kaybetmiştir.

6.TURİZMDE TALEP TAHMİNLERİNİN ÖNEMİ

Gelişmekte olan ülkelerin çoğunluğunun, dönemsel ve bazen de kronik olarak döviz darboğazları ile karşılaştıkları ve ekonomik kalkınma açısından gereksinim duydukları ara ve yatırım mallarını satın almakta güçlük çektikleri bilinmektedir. Bu nedenle, gelişmekte olan birçok ülke, turizmi geliştirilmesi gereken ilk ve en önemli sektör olarak görmektedir. Ve bu geliştirme düşüncesinin ve çabasının temel çıkış noktası da döviz getirisi sağlamak olmuştur. Zira yerli girişimciler için söz konusu olabilecek

teknolojik sınırlamalar turizmde diğer endüstrilere oranla en alt düzeyde olması da turizmin bir başka çekici özelliğidir.

Turizm uzun vadede, bir turizm ülkesi için canlı para ve istihdam üretmesinden dolayı ekonomik boyutu çok daha önemli görünmektedir. Bunun neticesinde de tahmin, turizm planlamasında önemli bir unsurdur. Çünkü çok büyük yatırımların yapıldığı ve paraların harcandığı turizm projelerinin başarısı, gelecekteki talebin ve pazar yapısının tahminine ve dolayısıyla arz kaynaklarının talebe uygun hale getirilmesine bağlıdır. Aşağıdaki tablolar ile turizmin, Türkiye ekonomisindeki durumu özetlenmeye çalışılacaktır.

Tablo 6: Turizm Gelir-Gider ve İthalat-İhracat Tablosu (Milyon \$)

Yıllar	T. Geliri (A)	T. Gideri (B)	Net G.(A-B)	İhracat (X)	İthalat(M)
2000	7636. 0	1 711. 0	5 925. 0	27 774. 0	54 502. 8
2012	29 351. 4	4 593. 4	24 758. 1	152 478. 5	236 545. 1
% değişim	284	168	318	449	334

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı ve TÜİK

Tablo 6, turizm gelir ve gider, ithalat ve ihracat rakamlarının 2012 yılında 2000 yılına göre % kaç değişme olduğunu göstermektedir. 2012 yılında turizm gelirlerinde 2000 yılına göre %284, turizm giderlerinde de %168 artış meydana gelmiştir. Bu yüzdeler turizm gelir artış yüzdesinin turizm gider yüzdesinin yaklaşık 1.7 katı olduğunu söylemektedir. Ancak bu %'leri daha anlaşılır kılmak adına turizm net gelirine bakıldığında 2012 yılında 2000 yılına göre net turizm gelirinde %318'lik bir artış sağlandığı görülmektedir. İhracat 2012 yılında 2000 yılına göre %449, ithalat da %334 artış göstermiştir. Bu da İhracat artış yüzdesinin ithalat artış yüzdesinin yaklaşık olarak 1.3 katı olduğunu göstermektedir.

Tablo 7: Turizm Gelir ve Giderlerinin Dış Ticarete Oranı (Milyon \$)

Yıllar	Net (X-M)	(A / X) (%)	(B / M) (%)	((A-B) / (X-M)) (%)
2000	-26 727. 9	27.5	3.1	22.2
2012	-84 066. 7	19.2	1.9	29.5
% değişim	215	-30	-39	33

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı ve TÜİK

Tablo 7'nin ikinci sütunu olan dış ticaret dengesi 2012 yılında 2000 yılına göre %215 artış göstermiştir. Bu artış dış ticaret dengesinin açık verdiğini ve bu açığın arttığını söylemektedir. Ancak bu artış Türkiye'nin kalkınma sürecinde gerekli yatırımları yapabilmesi için yatırım malı, sınıflı hammadde ve ara malların büyük bir bölümünün ithal edilmesi zorunluluğundan kaynaklandığı şeklinde yorumlanabilir. Bu gelişmenin neden olduğu döviz darboğazının aşılmasında, ithalatın kısılması piyasada durgunluk yaratıp; yatırımları ve istihdamı olumsuz yönde etkileyeceğinden, ihracatın artırılması ya da döviz getiren diğer kaynakların geliştirilmesi gerekmektedir. Turizm de, bu aşamada cari işlemler dengesini olumlu yönde etkilediğinden önem kazanmaktadır.

Tablo 7'deki A / X (turizm gelirinin ihracatın içerisindeki payı) oranındaki % değişmeye bakıldığında 2012 yılında 2000 yılına göre %30 azalış gösterdiği, B / M (turizm giderlerinin ithalat içerisindeki payı) oranındaki % değişmeye bakıldığında ise 2012 yılında 2000 yılına göre %39 azalış gösterdiği söylenebilmektedir. Burada turizm gelirleri artarken neden ihracat içerisindeki turizm gelirinin payı azalmaktadır sorusu akla gelebilir. Bu durum ihracat gelirlerini artıran başka önemli faktörlerin olduğu şeklinde yorumlayabilir. Keza turizm giderleri artarken ithalat içerisindeki turizm giderleri payının azalması durumu da ithal miktarını artıran başka faktörlerin olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 7'nin son sütunu **Karşılama Oranını** vermektedir. Turizm net gelirinin dış ticaret içerisindeki payına açıklık getirmektedir. Başka bir ifadeyle turizm net gelirinin dış ticaretin % kaçlık payını oluşturduğunu söylemektedir. 2000 yılında turizm net geliri dış ticaretin yaklaşık %22'sine, 2012 yılında da yaklaşık %29'una karşılık gelmektedir. 2012 yılında 2000 yılına göre bu karşılama oranında % 33 artış sağlandığı söylenebilmektedir.

Tablo 8: Turizm Gelirlerinin GSMH İçindeki Payı (Milyon \$)

Yıllar	GSMH	T. Geliri (A)	(A / GSMH) (%)
2000	265 384. 4	7636. 0	2.9
2012	786 292. 6	29 351. 4	3.7
% değişim	196	284	30

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı ve TÜİK

Tablo 8'in ikinci sütunu turizm gelirlerinin, GSMH (*cari alım fiyatlarıyla*) içerisindeki payını göstermektedir. 2012 yılında GSMH rakamlarında 2000 yılına göre

%196 artış sağlandığı, turizm gelirlerinde de 2012 yılında 2000 yılına göre %284 artış sağlandığı görölmektedir. Turizm gelirlerinde meydana gelen % artış GSMH'da meydana gelen % artışın yaklaşık olarak 1.5 katıdır. Tablo 8'in son sütunu ise turizm gelirlerinin GSMH içerisinde ne kadar bir dilime sahip olduğunu göstermektedir. 2000 yılında turizm gelirleri GSMH'nın %2.9'u iken 2012 yılında %3.7'sidir. 2012 yılında 2000 yılına göre turizm gelirlerinin GSMH içerisindeki payı %30 artış göstermiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

PANEL VERİ ANALİZİ VE MODELLEME YÖNTEMİ

1.PANEL VERİ ANALİZİ VE MODELLERİ¹

1.1.PANEL VERİ ANALİZİ

Birçok bilim dalında yapılan istatistik çalışmalarının temel amacı değişkenler arasındaki ilişkileri ortaya koymak, bir veya birden fazla değişkende meydana gelen değişimin diğer bir değişkende ne kadar ve hangi yönde değişime neden olacağını belirlemektir. Ülkeler ya da ülke grupları, firmalar, siyasiler, sosyalistler, psikiyatrisiler de incelemelerinde çok değişkenli istatistik yöntemlerinin birçoğundan yararlanarak ele aldıkları konuları açıklamaya çalışmaktadırlar.

Mikro ve makro ekonomik birimlerin davranışlarını açıklamada, aynı yatay-kesit birimlerin (N) belirli bir zaman diliminde ele alınmasını sağlayan Panel Veri Analizine (Panel Data Analysis) ilk olarak; Hildreth (1950), Kuh (1959), Grunfeld ve Griliches (1960), Zeller (1962), Balestra ve Nerlove (1966), Swamy (1970) tarafından yapılan çalışmalarda değinilmiştir. Fakat gerçek anlamda uygulamalı çalışmalar, daha çok 1990'lı yıllardan itibaren başlamıştır (Tatoğlu, 2013). Bilim dallarında panel veri analizinin sıklıkla kullanılmasında, verilerin daha düzenli ve uzun süreli elde edilmesiyle birlikte panel verinin karmaşık yapısının analiz edilmesini kolaylaştıran bilgisayar ortamının ve paket programlarının gelişmesinin de katkısı büyüktür (Baltagi, 2002).

Panel veri analizinin araştırmacılar tarafından yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamasında veri toplama ve analiz yöntemlerinin gelişiminin etkisinin yanında, yöntemin mevcut yatay-kesit veya zaman serileri analizlerine göre birçok avantaja sahip olması da etkilidir ve avantajlarını aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

- Panel veri analiziyle tek başına yapılan yatay-kesit veya zaman serileri analizlerine oranla daha etkin parametre tahminleri elde edilebilmektedir.

---

¹ Bu bölümün yazımında çok büyük ölçüde Sacit ERTAŞ'ın notlarından yararlanılmıştır.

- Panel veri analiziyle elde edilen sonuçların kalitesi tek başına yatay-kesit veya zaman serileri yöntemlerinden herhangi birinin kullanılmasıyla elde edilemeyecek düzeyde artmaktadır.
- Bireyler, hane halkları, firmalar, sektörler, iller, bölgeler veya ülkeler gibi birbirinden farklı özelliklere sahip araştırma birimlerinin panel veri analizi ile incelenmesi sayesinde gözlemlenemediği ya da yanlış ölçüldüğü için modele dâhil edilemeyen değişkenlerin etkilerinden doğan farklı yayımlılık (heterojenlik) sapmasını kontrol etmek mümkün olmaktadır. Bu çok türel (heterojen) yapıyı dikkate almayan zaman serileri analizi ya da yatay-kesit çalışmaları ile yanlış sonuçlar elde etme riski bulunmaktadır. Çünkü klasik regresyon analizinin en temel varsayımı olan bağımsız değişkenlerle gözlemlenemeyen etkiler arasında ilişki olmaması varsayımı birçok ekonomik ve sosyal araştırmada sağlanamamaktadır. Bu da klasik bağlantım (regresyon) analizi ile elde edilen sonuçların etkin olmamasına neden olmaktadır. Oysa panel veri analiziyle birimlerin zaman içinde incelenmesi sonucu bağımsız değişkenlere ait katsayıların tahmininde içinde bağlantım (regresyon) tahmini kullanılarak bu etkiler ortadan kaldırılabilmektedir. Netice itibariyle, bu farklı yayımlılığını (heterojenliği) kontrol altına alan panel veri analizi, araştırmacılara daha zengin ve etkin sonuçlar elde etme olanağı sağlamaktadır.
- Tek başına yapılan zaman serileri analiziyle sadece incelenen birime ait çıkarımlar yapılabilirken, panel veri analizi ile birden fazla birim incelendiği için daha ayrıntılı bilgiler elde edilebilmektedir.
- Veri sayısında gözlenen artış ile daha aydınlatıcı bilgilere ulaşılabilmektedir. Hem zaman hem de yatay-kesit birimlerinin bir arada analiziyle sağlanan veri sayısındaki artış, serbestlik derecesini arttırmanın yanında birimler arası farklılıklar sayesinde açıklayıcı değişkenler arasındaki çoklu doğrusal bağlantıyı azaltması bakımından da oldukça önem kazanmaktadır (Baltagi, 2002: 4).

Bütün bu avantajların yanında panel veri analizinin de bazı dezavantajları bulunmaktadır. Bunlar aşağıdaki gibi sıralanabilmektedir:

- Değişkenlere ait verilerin toplanması aşamasında bazı gözlemlere ait verilerin kesit ya da zaman olarak elde edilememesi en önemli sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun nedeni; anketlerle bilgi toplarken katılımcıların bazı sorulara cevap vermemesi ya da geçmişte doğru hatırlamamaları, bazı soruları doğru anlamamaları, anket görüşmelerinin yapılma sıklığı gibi sorunlardır.
- Bireylerin ölmesi ya da taşınması, firmaların kapanması gibi nedenlerle zaman bazında veri setindeki gözlem sayısında oluşabilecek azalma da panel veri kullanımında karşılaşılan sorunlar arasında yer almakta olup, aşınma sapması olarak tanımlanmaktadır.
- Yatay-kesit veya zaman serisi verilerinden herhangi birinin göreceli olarak çok kısa olması da parametre tahminlerini saptırdığından N veya T'nin sonlu ve az olması panel veri analizinin kısıtları arasında yer almaktadır. Zira gelişmekte olan ülkelerde veri toplama süreci henüz bir sistematik düzende olmadığından ve bu nedenle de sadece zaman boyutu kısa olan panel verilere ulaşılabildiğinden panel veri analiziyle yapılacak tahminler sapmalı olabilmektedir.

Panel veri yapıları ‘dengeli panel veri’ ve ‘dengesiz panel veri’ olmak üzere iki kısımda incelenmektedir. Dengeli panel veri kümelerinde her birim için eşit uzunlukta zaman serisi bulunmaktayken; dengesiz panel veri kümelerinde ise zaman serilerinin uzunlukları farklılık gösterebilmektedir.

1.2.HAVUZLANMIŞ VERİLER VE PANEL VERİLERİ

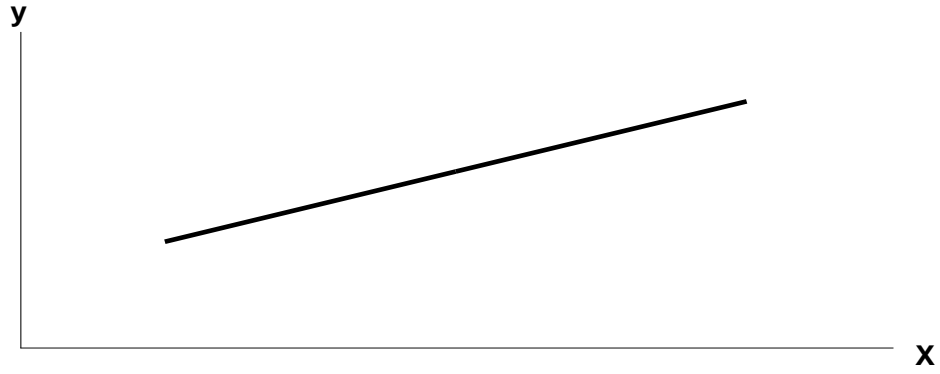
Havuzlanmış veriler ve panel verileri varlıkların zaman içindeki davranışını gözler. Varlıklar bireyler, firmalar, devletler, ülkeler, bölgeler vs. olabilir. Bunlara genel olarak birimler olarak atıfta bulunulur. Havuzlanmış veriler farklı birimlerin zaman içindeki davranışını yansıtırken, panel verileri veya diğer adıyla uzunlamasına veriler aynı birimlerin zaman içindeki davranışını yansıtmaktadır.

Havuzlanmış model aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$y_{it} = \alpha + \beta x_{it} + \varepsilon_{it} \quad i = 1, \dots, N \quad t = 1, \dots, T$$

Yukarıdaki havuzlanmış modelde ve Şekil 1’de panel bilgisi kullanılmamaktadır. Model ve Şekil 1 parametrelerin tüm zaman dönemleri boyunca aynı kaldığını söylemektedir. Modelde eğim ve sabit terim sabittir, Şekil 1’de de veriler sadece tek bir endeks varmış gibi ele alınmaktadır.

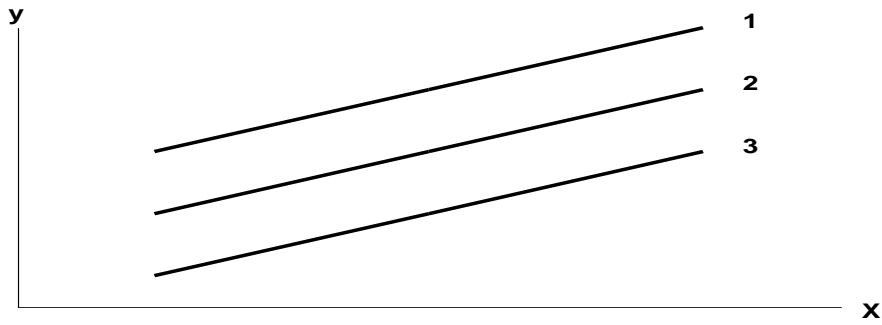
Şekil 1: Havuzlanmış Veriler

Geleneksel Panel Modeli ise aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta x_{it} + \varepsilon_{it} \quad i = 1, \dots, N \quad t = 1, \dots, T$$

Şekil 2: Panel Veriler

Panel modelinden görüldüğü üzere sabit terimler, α_i , birimden birime değişmektedir. Bu durum Şekil 2 üzerinde daha belirgin olarak görülebilmektedir. 1, 2, 3 doğrularında eğimler, β , tüm birimler için aynı iken sabit terim, α_i , birimden birime farklılık göstermektedir. Buna *birimsel (gözlenemeyen) çok türelilik [individual (unobserved) heterogeneity]* adı verilmektedir.

Havuzlanmış modelde ve panel veri modelinde tahminlerin gerçekleştirilebilmesi için bazı varsayımların yapılması gerekmektedir. Bu varsayımlar aşağıdaki gibidir:

- Hataların hem birimler *içinde* hem de birimler *arasında* eşit değişirlikli (homoskedastik) olması.

$$\text{var}(\varepsilon_{it}) = \sigma^2$$

- Hataların hem birimler *içinde* hem de birimler *arasında* serisel olarak ilgisiz (korelasyonsuz) olması.

$$\text{corr}(\varepsilon_{it}, \varepsilon_{js}) = 0, \quad i \neq j \quad \text{ve/veya} \quad t \neq s \quad \text{için}$$

- Hataların normal dağılması (Normallik varsayımı ile ilgisizlik aynı zamanda bağımsızlık anlamına gelmektedir).

1.3.ÇOK KARŞILAŞILAN İKİ DURUM

Karar verilmesi gereken önemli konulardan birisi zaman döneminin ve bağımsız birimlerin büyüklüğüne göre hangi modelin kullanılacağıdır. Burada çok karşılaşılan iki durum mevcuttur:

- 1) Az sayıda zaman döneminde çok sayıda bağımsız birim olması ($N > T$). N çoğunlukla 500-20,000 aralığında, T ise 2 ile 10 aralığında yer almaktadır. Bu durumda tüm açıklayıcı değişkenler için farklı birimsel eğilimleri hesaplamak mümkün değildir. Panel Veri Modeli en uygun olanıdır.
- 2) Orta uzunlukta zaman serisi ve görece olarak az sayıda, muhtemelen birbiri ile bağımlı, denklemler (ülkeler, firmalar, sektörler, vs.) olması ($T > N$). T genellikle 30-150 aralığında iken, N çoğunlukla 2 ile 15 arasında yer almaktadır. Bu durumda SUR modeli kullanmak uygundur.

$T \geq N$ olduğunda etkin (SUR) tahmin kullanılır. K , her zaman dışsal değişken sayısını göstermek üzere; $K \leq T < N$ ise Olağan En Küçük Kareler (OLS) kullanılır.

Panel modeller havuzlanmış modellerden daha geneldir fakat SUR modellerinden daha az geneldir.

1.4.SABİT ETKİLER (FE) MODELLERİ

Panel veri analizinde birimlere veya zamana göre mevcut olan gözlenemeyen çok türelliğin tahmin edilecek parametreler şeklinde mi yoksa hata teriminin bir bileşeni olarak mı ele alınacağı önemli bir karardır. Sabit etkiler modeli bu durumu, yatay-kesit birimlere ait birimsel (gözlenemeyen) çok türelliği, tahmin edilecek N parametre olarak ele almaktadır.

$$y_{it} = \alpha_i + \beta x_{it} + \varepsilon_{it} \quad i = 1, \dots, N \quad t = 1, \dots, T$$

Yukarıdaki modelde, N büyük ve çoğunlukla artırılabilir, T ise küçük ve sabittir. Birimsel çok türelilik N sayıda kukla değişken olarak düşünülebilir. Dolayısıyla $N+K$ değişkenli (En Küçük Kareler Kukla Değişken (LSDV) bağlanımı adıyla anılan) bir bağlanım (regresyon) tahmin edilmesi gerekir. Ancak LSDV bağlanımı kullanıldığında iki sorunla karşılaşmaktadır.

- 1) Rastlantısal (incidental) parametreler vardır. N arttıkça α_i sayısı büyür ve tutarlılık kanıtı LSDV için geçerli olmaktan çıkar.
- 2) N büyük olduğunda $N \times K$ dizeyinin evriğini almak imkânsız olabilir. Mümkün olsa dahi pratik olmayabilir ve/veya doğru olmayabilir.

Bu sorunlardan ilki ortadan kaldırılabilir. Özgün model aşağıdaki gibidir:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta x_{it} + \varepsilon_{it} \quad i = 1, \dots, N \quad t = 1, \dots, T \quad (1.1)$$

Özgün modelde her birim için T gözlem üzerinden ortalama alındığında

$$\bar{y}_i = \alpha_i + \beta \bar{x}_i + \bar{\varepsilon}_i \quad (1.2)$$

elde edilir. Burada ‘nokta’ gösterimi $\bar{y}_i = \frac{1}{T} \sum y_{it}$, vs. anlamına gelmektedir. (1.2)’i

(1.1)’den çıkarıldığında

$$(y_{it} - \bar{y}_i) = \beta(x_{it} - \bar{x}_i) + (\varepsilon_{it} - \bar{\varepsilon}_i) \quad (1.3)$$

elde edilir. Buna ***içinde bağlanım (regresyon)*** adı verilir. Bu modelde artık rastlantısal parametreler yoktur ve hata terimleri bu halde de alışlagelen varsayımları tatmin etmektedir. Dolayısıyla, tutarlı tahminler elde etmek için (1.3)’ün üzerine en küçük kareler (LS) uygulanabilir.

1.4.1. İçinde Bağlanım (Within Regression) Tahminleri

Gösterimi basitleştirmek için;

$y_{it} = y_{it} - \bar{y}_i$, $x_{it} = x_{it} - \bar{x}_i$, vs. tanımları yapılır ilk olarak. Buna dayanarak içinde bağlanım;

$$y_{it} = \beta x_{it} + \varepsilon_{it}$$

şeklinde yazılabilir. Dolayısıyla tahminler;

$$\hat{\beta}_w = \frac{\sum \sum x_{it} y_{it}}{\sum \sum x_{it}^2} = \frac{\sum \sum (x_{it} - \bar{x}_i)(y_{it} - \bar{y}_i)}{\sum \sum (x_{it} - \bar{x}_i)^2}$$

şeklinde yazılabilir ve birimsel etkiler;

$$\hat{\alpha}_{w,i} = \bar{y}_i - \hat{\beta}_w \bar{x}_i$$

olarak tahmin edilebilir.

1.4.2. İçinde (FE) Tahminlerin Özellikleri

- $\hat{\beta}_w$, N veya T büyük olursa tutarlıdır.
- $\hat{\alpha}_{w,i}$, sadece T büyük olduğunda tutarlıdır.

- Serbestlik derecesinin düzeltilmesi gerekir.

Serbestlik Derecesi = gözlem sayısı – parametre sayısı,

$$\begin{aligned} \nu &= NT - N - K \\ &= N(T - 1) - K \end{aligned}$$

Özellikle panel verileri için tasarlanmamış OLS programları, serbestlik derecesinin $NT - K$ olduğunu varsaymaktadır. Dolayısıyla bunların standart hataları, sınaama istatistikleri ve p-değerlerinin düzeltilmesi gerekir.

- LSDV'den elde edilen parametre tahminleri, içinde bağlanımdan elde edilenle aynıdır.

Bu genel bir sonuç değildir (birçok modelde rastlantısal parametreler tutarsızlıklara neden olmaktadır).

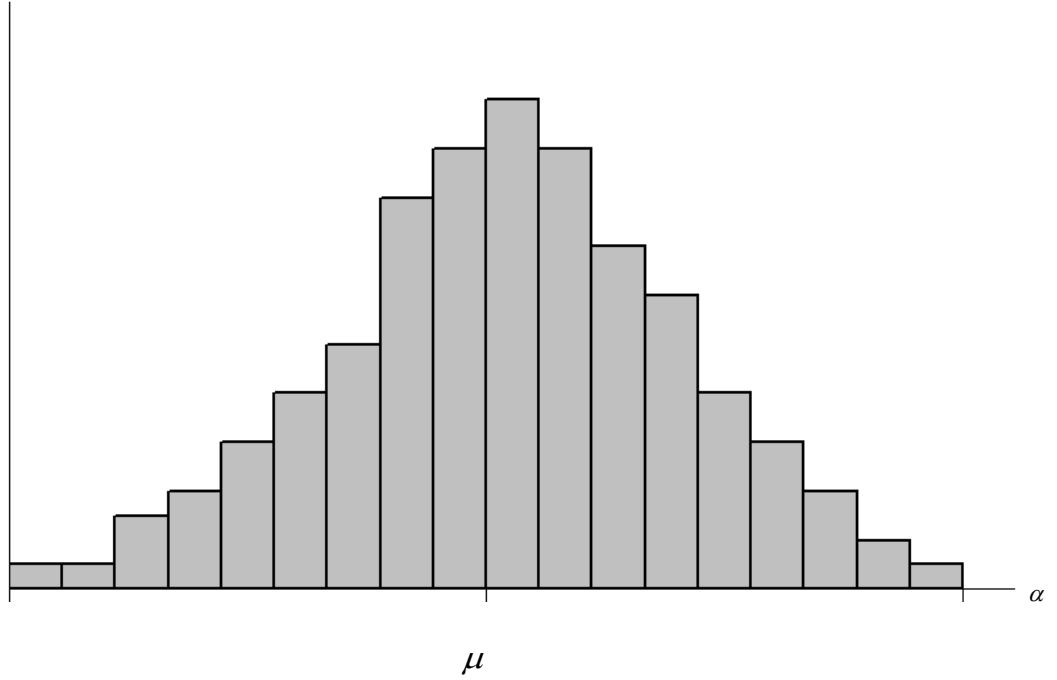
1.5.RASTSAL ETKİLER (RE) MODELLERİ

Rastsal etkiler modelinde yine tüm birimsel farklılıklar kesme parametreleri tarafından yakalandığı varsayılmakla birlikte, aynı zamanda örnekleme birimlerinin rastsal olarak çekildiği göz önüne alınmakta ve birimsel farklılıkları, sabit etkiler modelinde olduğu gibi sabit parametre olarak değil, rastsal farklılıklar olarak ele almaktadır. Birimsel etkiler aşağıda belirtilen özelliklerle, 'Şekil 3', bir 'görgül (ampirik)' dağılıma sahiptir.

Şekil 3'te çan eğrisine çok benzeyen bir şekil görünmektedir. Örnekleme rastsal olarak seçildiği sürece α , rastsal örneklemin istatistiksel bağımsızlık özelliği nedeniyle diğer değişkenlerin hiçbir gözlemi ile ilişkili olamayacaktır. Şekil, gözlem sayısının artmasıyla da α 'nın daha çok sayıda farklı değer alacağını ve örnekleme dağılımının gittikçe μ üzerine yoğunlaşacağını söylemektedir.

Şekil 3: Birimsel Etkiler Dağılımı

sıklık

$$\mu = \text{ortalama} \quad \alpha = \frac{1}{N} \sum \alpha_i \quad ; \quad \sigma_{\alpha}^2 = \alpha \text{'nin de\u011fi\u015firli\u011fi (var yansı)}$$

Panel veri modelini yeniden yazmak i\u00e7in bu tanımlar kullanılabilir.

$$y_{it} = \mu + \beta x_{it} + (\alpha_i - \mu) + \varepsilon_{it}$$

Yeni hata terimini;

$$u_{it} = (\alpha_i - \mu) + \varepsilon_{it}$$

\u015eklinde tanımlarsak, modeli;

$$y_{it} = \mu + \beta x_{it} + u_{it}$$

bi\u00e7iminde yazabiliriz. Bu rastsal etkiler modelidir. Model, havuzlanmış model ile hemen hemen aynı g\u00f6r\u00fcnmektedir. Fakat dikkat edilmesi gereken iki \u00f6nemli fark vardır:

- 1) Sabit terim birisel etkilerin ortalaması olarak yorumlanabilir.
- 2) Hata terimi artık \u00f6zel bir bi\u00e7ime sahiptir.

Açıkça görüldüğü gibi μ ve β 'nin tahminlerini elde etmek için RE modeli OLS kullanılarak tahmin edilebilir. Ancak tutarlılık varsayımının sağlanması için iki koşulun sağlanması gerekir.

- $E(u_{it}) = E(\alpha_i - \mu) + E(\varepsilon_{it}) = 0$

Bu koşul orijinal hatalar yansız olduğu takdirde sağlanır.

- $\text{cov}(u_{it}, x_{it}) = \text{cov}(\alpha_i, x_{it}) + \text{cov}(\varepsilon_{it}, x_{it}) = 0$

Bu koşulun sağlanması için de x_{it} 'nin ε_{it} ile ve α_i ile ilgileşimsiz (korelasyonsuz) olması gerekir. Ancak birimsel etkilerin dışsal değişkenlerle ilgileşimsiz olduğunu varsaymak ne kadar mantıklıdır sorusu akılda soru işareti bırakmaktadır. Bu yüzden varsayımın sınanması gerekmektedir.

Tutarlılık varsayımına değinildikten sonra RE modelinde OLS (asimptotik olarak) etkin midir sorusu akla gelmektedir. Etkin OLS için hataların, u_{it} , eşit yayımlı (homoskedastik) ve serisel ilgileşimsiz (korelasyonsuz) olması gerekir.

$u_{it} = (\alpha_i - \mu) + \varepsilon_{it}$ olduğunu hatırlatarak aşağıdakileri elde edebiliriz:

- 1) $\text{var}(u_{it}) = \sigma_\alpha^2 + \sigma_\varepsilon^2$

α_i ve ε_{it} 'nin ilgileşimsiz (korelasyonsuz) olduğu varsayılmaktadır.

- 2) $\text{cov}(u_{it}, u_{js}) = 0, \quad j \neq i$

Tüm birimler birbiri ile ilgileşimsiz olduğu takdirde bu varsayılabilir.

- 3) $\text{cov}(u_{it}, u_{is}) = \sigma_\alpha^2 \neq 0$

Aynı birim içindeki tüm t için α_i aynı olduğundan bu koşul 'serisel ilgileşimsizlik (korelasyonsuzluk) varsayımını geçersiz kılmaktadır. Netice itibariyle RE modelinde OLS etkin değildir ve doğru olmayan standart hatalar ve sınamalar vermektedir. Bu yüzden etkin tahmin yöntemleri kullanılmalıdır.

1.5.1.Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (GLS) Yöntemi

Genelleştirilmiş en küçük kareler (GLS) kullanılarak RE modeli etkin olarak tahmin edilebilir. Bu tahminin gerçekleştirilmesi için aşağıdaki sıra takip edilir:

I. $\theta = 1 - \frac{\sigma_\varepsilon}{\sigma_1}$ tanımı yapılır. Burada

$$\sigma_1^2 = T\sigma_\alpha^2 + \sigma_\varepsilon^2$$

II. ‘Sanki içinde farklılıklar’ hesaplanır:

$$y_{it}^* = y_{it} - \theta \bar{y}_i, \quad x_{it}^* = x_{it} - \theta \bar{x}_i.$$

III. Aşağıdaki OLS regresyonu gerçekleştirilir

$$y_{it}^* = \mu^* + \beta x_{it}^* + u_{it}^*$$

Burada $\mu^* = (1 - \theta)\mu$ ve u_{it}^* LS (en küçük kareler) varsayımlarını tatmin etmektedir.

IV. β ’nin rastsal etkiler tahmini

$$\hat{\beta}_{re} = \frac{\sum \sum (x_{it}^* - \bar{x}_i^*)(y_{it}^* - \bar{y}_i^*)}{\sum \sum (x_{it}^* - \bar{x}_i^*)^2}$$

tarafından verilmektedir.

Ne yazık ki; σ_ε^2 ve σ_α^2 bilinmemektedir. u ve ε (veya α) bilinmiş olsaydı değişirlikleri (varyansları);

$$\hat{\sigma}_1^2 = \frac{T}{N} \sum u_i^2 \quad (1.4)$$

$$\hat{\sigma}_\varepsilon^2 = \frac{1}{N(T-1)} \sum \sum (u_{it} - \bar{u}_i)^2$$

$$= \frac{1}{N(T-1)} \sum \sum (\varepsilon_{it} - \bar{\varepsilon}_i)^2 \quad (1.5)$$

$$\hat{\sigma}_\alpha^2 = \frac{1}{N-1} \sum (\alpha_i - \bar{\alpha})^2 \quad (1.6)$$

formülleri kullanılarak hesaplanabilirdi. u , ε ve α bilinmediğinde bunların nasıl tahmin edileceğine ilişkin çok sayıda öneri vardır. Bu yöntemler hatalar yerine çeşitli kalıntıları kullanmaktır:

- $\hat{u}_{ols}$ = Havuzlanmış bağlanımından RE kalıntıları

$$y_{it} = \mu + \beta x_{it} + u_{it} \quad \text{gözlem sayısı} = NT$$

- $\hat{u}_b$ = ARASINDA bağlanımından RE kalıntıları

$$\bar{y}_i = \mu + \beta \bar{x}_i + \bar{u}_i \quad \text{gözlem sayısı} = N$$

- $\hat{\varepsilon}_w$ = İÇİNDE bağlanımından FE kalıntıları

$$y_{it} = \beta x_{it} + \varepsilon_{it} \quad \text{gözlem sayısı} = NT$$

- $\hat{u}_w$ = İÇİNDE bağlanımından RE kalıntıları

$$= \hat{\varepsilon}_w + (\hat{\alpha}_w - \bar{\hat{\alpha}}_w)$$

- $\hat{u}_{re}$ = RE bağlanımından kalıntılar

$$y_{it}^* = \mu^* + \beta x_{it}^* + u_{it}^* \quad \text{gözlem sayısı} = NT$$

1.5.2. Bazı Farklı θ Tahmin Yöntemleri

I WALLACE ve HUSSAIN

(1.4) ve (1.5)'te u yerine $\hat{u}_{ols}$ 'yi kullanılır.

II AMEMİYA

(1.4)'te $\hat{u}_w$ ve (1.5)'te $\hat{\varepsilon}_w$ 'yi kullanılır.

III SWAMY and ARORA

(1.4)'te $\hat{u}_b$ 'yi ve (1.5)'te $\hat{\varepsilon}_w$ 'yi kullanılır.

IV NERLOVE

(1.6)'da $\hat{\alpha}_w$ ve (1.5)'te $\hat{\varepsilon}_w$ 'yi kullanılır.

V EN ÇOK OLABİLİRLİK

Önceki yöntemlerden biri ile başlayarak, RE parametreleri tahmin edilir ve daha sonra yeni bir θ hesaplamak için $\hat{u}_{re}$ kullanılır. Yinelenir.

Değişirlik (varyans) formüllerinde serbestlik dereceleri düzeltmeleri için farklı yazarlar farklı düzeltmeler önermektedir. Örneğin (1.5) çoğunlukla;

$$\hat{\sigma}_\varepsilon^2 = \frac{1}{N(T-1) - K} \sum \sum \hat{\varepsilon}_{w,it}^2$$

şeklinde tahmin edilir. Burada aynı zamanda $\bar{\sigma}_w = 0$ olduğu gerçeği kullanılmıştır.

Araştırmalardan yukarıdaki yöntemler için aşağıdaki sonuçlar çıkarılmıştır.

- Rastsal etkiler modeli doğru olduğunda **I – V** arasında çok büyük bir farklılık yoktur.
- Sadece NERLOVE $\hat{\sigma}_\alpha^2 > 0$ olmasını garantilemektedir. Diğer yöntemleri seçen birçok kullanıcı $\hat{\sigma}_\alpha^2$ için negatif değer elde edildiğinde $\theta = 1$ (Sabit Etkiler) yapmaktadır.
- Hangi yöntemin kullanılacağı hakkında herhangi bir genel kural vermek zordur. SWAMY/ARORA muhtemelen en yaygın kullanılanıdır.
- RE modeli doğru olduğunda rastsal etkiler tahminleri sabit etkiler tahminlerinden daha etkindir. Bununla birlikte model doğru olmadığında bunlar tutarsızdır.
- Hangi modelin doğru olduğunu sınamak önemlidir.

1.6.BİRİMSEL ÖZEL DEĞİŞKENLER

Birçok durumda bazı dışsal değişkenler birimler arasında farklılık göstermekte, fakat veri olarak alınan bir birim için zaman içinde değişmemektedir (örneğin cinsiyet, ırk, millet). Böyle bir birimsel özel değişken, q_i olarak belirtilebilir. **Sabit Etkiler modelinde** bu dikkate alınarak aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$y_{it} = \alpha_i + \gamma q_i + \beta x_{it} + \varepsilon_{it}$$

$(\alpha_i + \gamma q_i)$ terimi zaman içinde değişmemektedir ve bunun sonucu olarak içinde dönüştürmesi tarafından ortadan kaldırılacaktır:

$$(y_{it} - \bar{y}_i) = \beta(x_{it} - \bar{x}_i) + (\varepsilon_{it} - \bar{\varepsilon}_i)$$

Birimsel özel değişkenlerin parametreleri (γ) sabit etkiler modelinde tahmin edilemez. Daha açık ifade edilmek istenirse gözlenen ve gözlenemeyen çok türelik arasında ayırım yapılamaz.

q_i zaman içinde çok az değiştiğinde ve sadece az sayıda birim için değişiklik gösterdiğinde, (γ) zayıf duyarlılıkta tahmin edilecektir (örneğin medeni durum, eğitim).

Rastsal Etkiler modelinde q_i dikkate alınarak aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$y_{it} = \mu + \gamma q_i + \beta x_{it} + u_{it}$$

Bu durumda (γ) tahmin edilebilir (fakat NERLOVE yöntemi kullanıldığında bu mümkün değildir). Bununla birlikte rastsal etkiler modelinin uygun olabilmesi için gözlenen çok türeliğin (q) gözlenemeyen çok türelik (α) ile ilgileşimsiz (korelasyonsuz) olması gerekir. Bu nedenle rastsal etkiler modeli muhtemel olan parametreleri tahmin edebilmek açısından ilave bir avantaja sahiptir.

1.7.SINAMA

Önsav (hipotez) sınaması, bir önsavın (hipotezin) olabilir olup olmadığını araştırmada kullanılan bilimsel bir süreçtir ve istatistiksel çıkarımın özünü oluşturmaktadır. Ekonometrik modelleme de çoğu kez üç tür sınama arasından ayırım yapılmaktadır.

1. BELİRGİNLEŞTİRME SINAMALARI: Bu sınıma türü kullandığımız modelin doğru olup olmadığını sorgulamaktadır. Örnek olarak kullanılan Havuzlanmış, FE, RE, SUR modellerinin doğru olup olmadığını sorgular ve sınımaya tabi tutar.
2. YANLIŞ BELİRGİNLEŞTİRME SINAMALARI: Modeller kurulurken belirli varsayımlar altında doğruluğu kabul edilir ve geçerli sayılır. Örnek olarak serisel bağımsızlık, eşit yayılım varsayımları verilebilir. Bu istatistiksel varsayımların ihlal edilmesi hatalı, doğru olmayan sonuçlar elde edilmesine sebep olur. Dolayısıyla kesinlikle sınımaya tabi tutulması gerekmektedir.
3. PARAMETRE SINAMALARI: Tahmin edilen parametrelerin belirlenen değerlere sahip olup olmadığı araştırılır.

Madde (1) ve (2), ‘Model en küçük kareler kullanılarak etkin bir şekilde tahmin edilebiliyor mu?’ sorusunun iki yönünü oluşturmaktadır. Bütün bu soruların cevapları birlikte verilmelidir.

Parametrelerin doğruluk sınaması ise ancak yukarıdaki sorulara cevap verilebildiği zaman gündeme gelmektedir.

1.7.1. Belirginleştirme Sınamaları

Panel veri analizine başlamadan önce daha önce ele alınan;

$$y_{it} = \alpha + \beta x_{it} + \varepsilon_{it} \quad \text{Havuzlanmış}$$

$$y_{it} = \beta x_{it} + \varepsilon_{it} \quad \text{Sabit Etkiler (FE)}$$

$$y_{it}^* = \mu^* + \beta x_{it}^* + u_{it}^* \quad \text{Rastsal Etkiler (RE)}$$

modellerinden hangisinin kullanılacağına karar vermek gerekmektedir. Bu modellerden doğru olanı seçildiği takdirde modeldeki hata terimleri OLS varsayımlarını sağlamış olacaktır. Bu nedenle FE ve RE modelleri kendi dönüştürülmüş biçimleri ile ifade edilmiştir.

1.7.1.1. Chow Testi

Havuzlanmış modelin sabit etkiler modeli karşısında sınanması için kullanılan bir testtir. Parametre kararlılığını sınamada bilinen Chow sınamasına çok benzediği için de Chow sınaması adı verilmektedir. Önsavlar (hipotezler) aşağıdaki gibi kurulur:

H_0 : Havuzlanmış Model (KISITLI)

H_1 : Sabit Etkiler Modeli (KISITSIZ)

Kısıtsız kalıntı kareler toplamı (URSS) içinde bağlanımdan (regresyondan) elde edilen kalıntılar (ε_w) kullanılarak hesaplanır. Parametre sayısı $p_u = N + K$ dir. Kısıtlı kalıntı kareler toplamı (RRSS) havuzlanmış bağlanımdan (regresyondan) elde edilen kalıntılar (ε_{ols}) kullanılarak hesaplanır. Parametre sayısı $p_r = K + 1$ dir. Ve her iki halde de gözlem sayısı NT dir. Dolayısıyla H_0 için kalıntı kareler sınaması istatistiği;

$$CHOW = \frac{(RRSS - URSS) / (N - 1)}{URSS / (NT - N - K)}$$

olmaktadır. Bu istatistik H_0 altında $F_{N-1, NT-N-K}$ dağılmaktadır.

Eğer modelde birime özel p_q değişken varsa, bunlar havuzlanmış modele katılmakta, fakat sabit etkiler modeli dışında bırakılmaktadır. Gözlenen çok türelliği değil gözlenemeyen çok türellik sınamak istenildiğinden mantıklı olan budur. Bu durumda Chow sınamasında $p_r = K + 1 + p_q$ ve $v_1 = N - p_q - 1$ kullanılması gerekir.

1.7.1.2. Hausman Sınaması

Hausman sınaması etkin tahmin için gerekli bir varsayımın geçerliliğini sınamak istenildiğinde kullanılan genel bir sınamaya yordamıdır. Sınamanın çalışması için iki tahmin yöntemine gereksinin vardır.

1. $\hat{\beta}_a$ adı verilir. H_0 altında hem tutarlı hem de etkindir, fakat H_1 altında tutarsızdır.

2. $\hat{\beta}_b$ adı verilir. Hem H_0 hem de H_1 altında tutarlıdır, fakat H_0 altında etkin değildir.

Eğer sınanacak sadece tek bir parametre varsa, sınama istatistiği çok basittir. Test istatistiği H_0 altında;

$$h = \frac{(\hat{\beta}_b - \hat{\beta}_a)^2}{s_b^2 - s_a^2} \sim \chi_1^2$$

gibi hesaplanır. Burada s_a ve s_b parametre tahminlerinin standart hatalarıdır.

- Sıfır önsavı (hipotezi) altında $\sigma_b^2 > \sigma_a^2$ olsa dahi, bu ilişki ufak örneklemdeki standart hatalar için geçerli olmaz. $s_b^2 < s_a^2$ ise sınama geçerli değildir.
- Karşılaştırılacak $J > 1$ parametre olduğunda, Hausman sınama istatistiğinin düzey (matris) terimleri cinsinden ifade edilmesi gerekir ve istatistik χ_J^2 dağılır.
- Çoğunlukla Hausman sınamasının alması 'dışarıda bırakılan' değişkenler uyarlaması da mevcut olmaktadır. Bu uyarlama da aynı asimptotik özelliklere sahiptir ve hiçbir zaman negatif olmaz.

Rastsal Etkiler modeline karşı **Sabit Etkiler modeli** için Hausman sınaması yapıldığında da aşağıdaki durum geçerli olmaktadır:

$$H_0: \text{Rastsal Etkiler modeli} \quad [corr(\alpha_i, x_{it}) = 0]$$

$$H_1: \text{Sabit Etkiler modeli} \quad [corr(\alpha_i, x_{it}) \neq 0]$$

Tahminler Hausman koşullarını sağlamaktadır:

$\hat{\beta}_{re}$, H_0 altında tutarlı ve etkindir, fakat H_1 altında tutarsızdır.

$\hat{\beta}_w$, H_0 ve H_1 altında tutarlıdır, fakat H_0 altında etkin değildir.

Hausman sınaması düzey terimleri cinsinden veya dışarıda bırakılan değişkenler yordamı aracılığı ile hesaplanabilir. Daha önce de olduğu gibi;

FE modelinden $x_{it} = x_{it} - \bar{x}_i$, ve

RE modelinden $y_{it}^* = y_{it} - \bar{y}_i$, $x_{it}^* = x_{it} - \bar{x}_i$.

tanımları yapılır. Daha sonra RE bağlanımının (regresyonunun) içine içinde bağlayanları (regresörleri) ilave değişkenler olarak katılır ve tahmin edilir.

$$y_{it}^* = \mu^* + \beta x_{it}^* + \gamma x_{it} + w_{it}$$

Almaşık Hausman sınaması γ 'nın sifira eşitliğini sınavan basit F -sınamasıdır. Bu uygun bir yaklaşımdır çünkü

$$H_0 : \gamma = 0 \Leftrightarrow H_0 : corr(\alpha_i, x_{it}) = 0$$

Eğer birime özel değişkenler varsa

$$H_0 : \gamma = 0 \text{ 'l } y_{it}^* = \mu^* + \phi^* q_i + \beta x_{it}^* + \gamma x_{it} + w_{it}$$

regresyonunda (bağlanımında) sınanır. Bu durumda q_i 'lerin α_i 'den bağımsız olduğu varsayıldığına dikkat edilmelidir (bunun sınanması mümkün değildir).

1.7.1.3. Breusch-Pagan LM Sınaması

Birim etkilerin değişirliği (varyansı) sıfır olursa RE modeli havuzlanmış modele indirgenir. Bunun için sınama arzu edilen önsav (hipotez);

$$H_0 : \sigma_\alpha^2 = 0$$

$$H_1 : \sigma_\alpha^2 > 0$$

olmaktadır. Modeli sıfır önsavı (burada bu havuzlanmış modeldir) altında tahmin etmek daha kolay ve almaşık önsav altında (burada bu RE modeli olmaktadır) tahmin etmek daha karmaşık olduğundan LM sınamaları yararlı olmaktadır.

Breusch-Pagan LM istatistiği havuzlanmış modelden elde edilen OLS kalıntıları ($e = \hat{\epsilon}_{ols}$) kullanılarak hesaplanmaktadır. H_0 altında bu test;

$$LM = \frac{NT}{2(T-1)} \left(\frac{T^2 \sum e_i^{-2}}{\sum \sum e_{it}^2} - 1 \right)^2 \sim \chi_1^2$$

şeklinde hesaplanmaktadır.

LM sınamasında iki sorun mevcuttur:

1. Değişirliklerin (varyansların) negatif olmayacağı bilinmesine rağmen, ne yazık ki, Breusch-Pagan sınaması $\sigma_\alpha^2 \neq 0$ almasıya karşı iki yanlıdır. Bu sorun için HONDA geliştirilmiş tek yanlı bir sınama önermektedir: Test istatistiği H_0 altında;

$$HONDA = \sqrt{\frac{NT}{2(T-1)}} \cdot \left(\frac{T^2 \sum e_i^{-2}}{\sum \sum e_{it}^2} - 1 \right) \sim N(0,1)$$

şeklinde hesaplanır. Tek yanlı p-değeri $P(x > HONDA)$ şeklinde hesaplanır.

2. LM sınaması çoğunlukla düşük güçlüdür.

Deneyimler, RE modelinin doğru alması model olduğundan şüphe edildiği durumlarda dahi, havuzlanmış modele karşı FE modelini sınanan Chow sınamasının kullanımının çoğu halde daha iyi bir alternatif olduğuna işaret etmektedir.

1.7.2. Yanlış Belirginleştirme (Spesifikasyon) Sınamaları

Bir bağlanım (regresyon) denklemi içine hangi değişkenin katılması kesin olarak bilindiğinde geriye bağlanım analizinin güven aralıklarını oluşturmak ve katsayı tahminleri kullanılarak hipotez testlerinin yapılması kalır. Ancak gerçekte uygulamada bir denklemin doğru olarak nasıl tanımlanacağı çoğu zaman bilinmez. Bu yüzden bazen farkına varmadan veya bazen de emin olunmadığı için gereksiz değişkenler modele katılabilir ya da gerekli değişkenler model dışında bırakılabilir. Dolayısıyla kurulan modellerin doğruluğunun test edilmesi gerekmektedir.

T ufak olduğunda panel veri modelinin zaman serisi özelliklerini incelemek çok zorlaşmaktadır. Kendiyle ilişim (otokorelasyon) çok zor bir şekilde sınanabilir. Farklı yayılım (heteroskedastisite) sınanabilir, fakat birimler içindeki farklılıkları birimler arası

farklılıklardan ayırmak zordur. Bununla birlikte T büyüdükçe bu yapılabilir hale gelmektedir. Yanlış belirginleştirme (spesifikasyon) sınamaları ele alınan en genel model üzerine uygulanmalıdır.

1.7.2.1.Small T Farklı Yayılım Sınaması

Önerilen sınama Breusch-Pagan sınamasının Bickel uyarlamasıdır. Bu test hem içinde hem de arasında farklı yayılım için sınama yapar. Sınama üç aşamada gerçekleştirilir:

- i. İçinde bağlanım (regresyon) tahmin edilir. Kalıntıları $(\tilde{\varepsilon}_{it})$ ve kestirimleri $(\tilde{y}_{it} = y_{it} - \tilde{\varepsilon}_{it})$ elde edilir.
- ii. Kalıntıların kareleri, kestirimlerin kuvvetleri üzerine bağlanır (regress edilir).

$$\tilde{\varepsilon}_{it}^2 = \gamma_0 + \gamma_1 \tilde{y}_{it} + \dots + \gamma_p \tilde{y}_{it}^p + w_{it}$$

- iii. F -testi ile $\gamma_1 = \dots = \gamma_p = 0$ sınaması yapılır.

N yeterince büyük olduğunda p 'yi makul bir büyüklükte (5 ile 10 arasındaki p değerleri uygun değerler olabilir) seçilebilir.

1.7.2.2.Orta Büyüklükte ve Büyük T Farklı Yayılım Sınaması

Önerilen sınama küçük örneklem düzeltmesi yapılmış Bartlett sınamasıdır. Birimler içinde eşit yayılım (homoskedastisite) varsayımı yapılarak birimler arasında farklı yayılım (heteroskedastisite) için sınama yapılmaktadır. Sınama üç aşamada gerçekleştirilir:

- i. İçinde bağlanım (regresyon) tahmin edilir ve kalıntıları $(\hat{\varepsilon}_{it})$ elde edilir.
- ii. Toplam kalıntı değişirliği (varyansı) hesaplanır:

$$s^2 = \frac{1}{NT - N - K} \sum \sum \hat{\varepsilon}_{it}^2$$

$\bar{\hat{\varepsilon}}_i = 0$ olduğu hatırlatılarak içinde birimsel varyanslar hesaplanır:

$$s_i^2 = \frac{1}{T-1} \sum \hat{\varepsilon}_{it}^2$$

iii. H_0 altında, Bartlett istatistiği hesaplanır:

$$B = \frac{(T-1) \left[N \ln s^2 - \sum \ln s_i^2 \right]}{1 + \left\{ (N+1) / 3(T-1) \right\}} \sim \chi_{N-1}^2$$

Birimler içinde farklı yayılım (heteroskedastisiti) olduğundan kuşkulanıldığında Bickel sınaması da kullanılabilir.

1.7.2.3. Kendiyle İlgileşim (Otokorelasyon) Sınamaları

Birinci dereceden içinde birimsel kendiyle ilgileşim (otokorelasyon) katsayısı, içinde bağılanım (regresyon) kalıntılarından hesaplanır:

$$r = \frac{\sum_{i=1}^N \sum_{t=2}^T \hat{\varepsilon}_{it} \hat{\varepsilon}_{i,t-1}}{\sum_{i=1}^N \sum_{t=2}^T \hat{\varepsilon}_{it}^2}$$

En basit sınamaya Breusch ve Godfrey'den kaynaklanan LM sınamasıdır. H_0 altında test istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$LM = \sqrt{\frac{NT^2}{T-1}} \cdot r \sim N(0,1)$$

Kendiyle ilgileşim (otokorelasyon) katsayısının normalliğe yaklaşmasının yavaş gerçekleşmesinden dolayı daha üstün bir alması sınaması olan Fisher kullanılabilir. H_0 altında test istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$z = \frac{\sqrt{NT - N - K}}{2} \cdot \ln \frac{1+r}{1-r} \sim N(0,1)$$

1.7.2.4. Dirençli Standart Hatalar

Farklı yayılımın (heteroskedastisitinin) veya serisel ilgileşimin (korelasyonun) varlığı keşfedilirse (veya sadece var olduğundan kuşku duyulursa) ne yapılması gerektiği konusunda karar verilmesi gerekmektedir. Yaklaşımlardan biri; bu değışirlikleri (varyansları) ve/veya ilgileşimleri (korelasyonları) modellemeye çalışmaktır. Bu durum büyük T 'ler için dahi zor olabiliyorken, genel olarak küçük T 'ler için imkânsızdır. Alternatif yaklaşım da; alışıldık tahminleri kabul etmek, fakat Dirençli Standart Hatalar adı verilen istatistikleri hesaplamaktır. Bunun için;

- Sadece farklı yayılımdan (heteroskedastisitiden) şüphe ediliyorsa White'ın Dirençli Standart Hataları kullanılabilir.
- Farklı yayılım ve/veya içinde birimsel kendiyile ilgileşimden kuşkulanılıyorsa ARELLANO'nun Standart Hataları kullanılabilir.

White'ın yöntemi standart yaklaşımdır ve birçok ekonometrik yazılım tarafından otomatik olarak gerçekleştirilmektedir. Tek dışsal değışkenli sabit etkiler modeli için dirençli varyans tahmini:

$$\text{var}(\hat{\beta}) = \frac{\sum \sum \tilde{\varepsilon}_{it}^2 x_{it}^2}{\left(\sum \sum x_{it}^2\right)^2}$$

şeklinde hesaplanmaktadır. Buradaki kalıntılar ve değışkenler, içinde bağlanımdan elde edilen büyüklüklerdir. K dışsal değışkenli genel durumda değışirlik-eşdeğışirlik (varyans-kovaryans) dizeyi (matrisi):

$$\text{var}(\hat{\beta}) = (\tilde{X}' \tilde{X})^{-1} \left(\sum \sum \tilde{\varepsilon}_{it}^2 \tilde{X}_{it}' \tilde{X}_{it} \right) (\tilde{X}' \tilde{X})^{-1}$$

şeklinde bulunur. Burada $\tilde{X}$ tüm dışsal değışkenlerin $(NT \times K)$ 'ortalamadan-fark' dizeyi (matrisi) ve $\tilde{X}_{it}$ veri olarak alınan bir gözlem için değışkenleri $(1 \times K)$ satır yöneyidir (vektörüdür).

ARRELLANO'nun yöntemi standart bir yordam değildir. Tek değişken için;

$$\text{var}(\hat{\beta}) = \frac{\sum_i \left(\sum_t x_{it} \tilde{\varepsilon}_{it} \right)^2}{\left(\sum_i \sum_t x_{it}^2 \right)^2}$$

elde edilir. Öte yandan, genel durum için

$$\text{var}(\hat{\beta}) = (\tilde{X}' \tilde{X})^{-1} \left(\sum_i \tilde{X}_i' \tilde{\varepsilon}_i \tilde{\varepsilon}_i' \tilde{X}_i \right) (\tilde{X}' \tilde{X})^{-1}$$

tahmin edilir. Burada $\tilde{X}_i$ dışsal değişkenlerin $T \times K$ 'ortalamadan-fark' dizeyi (matrisi) ve $\tilde{\varepsilon}_i$, i 'nci birim için $(T \times 1)$ kalıntılar yöneyidir (vektörüdür).

1.7.3. Parametre Sınamaları

Panel veri modeli ile karşılaşılan bütün sorunlar giderildikten sonra parametre sınamalarına geçilebilir. Olağan bağlanıma (regresyona) uygulanan ilkeler aynen burada da uygulanabilir. Bağlanım (regresyon) modellerinde parametreleri ilgilendiren önsavları sınamanın yolu t -sınamaları (tek parametre) ve F -sınamaları (birden çok parametre) kullanmaktır. Bu sınamalar, doğrusal modellerde, birbiri ile tamamen aynı sonuç veren, iki şekilde hesaplanabilir. Burada en kolay hesaplama yöntemi kullanılmaktadır.

1.7.3.1. Kareler Toplamı (SS) Sınamaları

Bu sınamayı gerçekleştirebilmek için tüm parametreleri tahmin edilen bir *KISITSIZ* model ve parametreleri belirli sayıda kısıtlamayı tatmin eden *KISITLI* model elde edilmesi gerekmektedir. Sıfır önsavı (H_0) *KISITLI* modelin doğru olduğunu ileri sürerken, almasıık önsav (H_1) *KISITSIZ* modelin geçerli olduğunu ileri sürmektedir.

Kısıtlamalar çoğunlukla belirli parametrelerin sıfır olduğu –yani bazı değişkenlerin önemsiz olduğu- biçimindedir.

Tek bir parametrenin sıfır olduğu önsavı ret edilirse, bu parametrenin anlamlı (daha doğru olarak: ‘veri olarak anlamlılık düzeyinde parametrenin anlamlı olarak sıfırdan farklı’) olduğu söylenebilir.

p_u sayıda parametre içeren *KISITSIZ* model, LS kullanılarak tahmin edilir. Kalıntı kareler toplamı:

$$URSS = \sum \hat{\varepsilon}_{u,i}^2$$

hesaplanır. Aynı zamanda $p_r (< p_u)$ sayıda parametre içeren *KISITLI* model LS kullanılarak tahmin edilir. Buradan da kalıntı kareler toplamı;

$$RRSS = \sum \hat{\varepsilon}_{r,i}^2$$

hesaplanır. Daha sonra

$$v_1 = p_u - p_r = \text{kısıt sayısı}$$

$$v_2 = \text{gözlem sayısı} - p_u$$

tanımları yapılarak, H_0 altında;

$$F = \frac{(RRSS - URSS) / v_1}{URSS / v_2} \sim F_{v_1, v_2}$$

sınama istatistiği hesaplanır.

- SS sınaması, Olabilirlik Oranı sınamasına küçük örneklem düzeltmesi uygulanarak çıkarılır.
- $v_1 = 1$ olduğunda F^2 'nin karekökü sıfır önsavı altında t -dağılır.

1.7.3.2. Standart Hata Sınamaları

Tek parametre için t -sınaması aynı zamanda,

$$H_0 : \beta = 0 \text{ altında } t(\hat{\beta}) = \frac{\hat{\beta}}{se(\hat{\beta})} \sim t_{v_1}$$

şeklinde yazılabilir.

- Bu Wald Sınamasının ufak örneklem uyarlamasıdır.
- Çoklu parametreler için F -sınaması da eşdeğerli Wald Sınamasından çıkarılabilir, fakat bunun dizey (matris) terimleri cinsinden ifade edilmesi gerekmektedir.

Genel olarak;

- ❖ Tek parametreler için sınamaları standart hata biçiminde kullanmak en kolay yol olmasına karşın,
- ❖ Birden çok parametre için sınamaları kareler toplamı cinsinden hesaplamak en kolay yoldur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLLERE YÖNELİK YERLİ VE YABANCI TURİZM TALEBİ

1.AMAÇ

Türkiye turizm tarihinin geçmişine tekrardan kaçınmadan göz atıldığında, özellikle 1980’li yıllardan itibaren gelişme gösterdiği görülmektedir. Bu dönemde kitle turizmine yönelik yatak arzının belirlenen turizm merkezlerinde artırılması öncelikli hedeflerden biri olmuş ve kamu yönetimiyle de 1985-1990 yılları arasında yatak sayısını hızla artırıcı yatırımlar teşvik edilmeye başlanmıştır. Netice itibariyle 2000’li yıllara gelindiğinde birinci bölümde detaylı olarak incelenen tablolarda da görüldüğü üzere, özellikle yabancı turizm sektörü belli mekânlarda yoğunlaşma problemiyle karşı karşıya kalmıştır.

Diğer taraftan 2000’li yılların uluslararası turizm sektörüne bakıldığında teknoloji alanında yaşanan büyük yenilik ve hareketliliğin etkisinin bu alana da yansıdığı görülmektedir. Dünyada yükselen refah düzeyine paralel olarak seyahate ayrılan gelirin ve ulaşım olanaklarının artması sonucu büyüyen uluslararası turizm pazarından en yüksek payı almak için turist çeken ülkeler arasındaki rekabet giderek artmaktadır. Dolayısıyla turistlerin talepleri, turistik ürünün çeşitlenmesi zorunluluğunu da ortaya çıkarmıştır.

Bu bölümün amacı ise, son yıllarda Dünya’da ve Türkiye’de turizmin hızla genişlemesine ve talep edilen çeşitliliğin ve ilginin hızla artmasına karşın iller bazında turizm talep çalışmalarının göz ardı edilmiş olduğuna dikkat çekmektir. Bu çalışmanın turizm üzerine odaklanan diğer çalışmalardan farkı Türkiye’de iller bazında yerli ve yabancı turizm talebini ilk kez ele almasıdır.

2.YAZIN (LİTERATÜR) ÖZETİ

Turizm sektörünün ekonomi üzerindeki farkındalığının artmasıyla turizme yönelik politika kararlarının alınması ve turizmle ilgili planların yapılması yazında da ilgi görmüş ve birçok çalışmaya konu olmuştur. Turizm talebinin etken faktörler karşısındaki esnekliğini ölçmeye yönelik olan bu çalışmaların çoğu Avrupa ve Amerika’da yapılmış olmasının yanı sıra oldukça uzun bir geçmişe sahiptir.

Gray'ın 1966 yılında ABD ve Kanada vatandaşlarının turizm talebi konusunda, Artus'un 1970 yılında Alman turistlerin talep esnekliği konusunda, Judd ve Joseph'in yine Latin Amerika turizmi konusunda 1974 yılında yaptığı çalışmalar bu konu üzerinde yapılan ilk çalışmalardır. Ayrıca Little (1980), Barry ve O'Hagan (1972), Bechdolt (1973), Witt (1980), Stronge ve Redman (1982), Loeb (1982), Witt ve Martin (1987), Gunadhi ve Boey (1986), Witt ve Papadopoulos (1984), Arlher (1976), Johnson ve Aswort (1990), Divisekera (1995) belirtilen yıllarda turizm talebini belirlemede çift logaritmik-doğrusal regresyon modellerini esas alan çalışmalar yapmışlardır (Sarkım & Terzi, 1998: 48).

Bu çalışmalar turizm talebinin ölçüsü olarak genellikle gelen turist sayısını, turist konaklama ve gecelemelemlerini ve turizm gelirlerini kullanmışlardır. Daha açık olarak ifade edilmek istenirse çalışmalarda bağımlı (açıklanan) değişken olarak, ev sahibi (turist kabul eden ülke) ülkeye gelen turist sayıları ya da turizm gelirleri kullanılmıştır. Bağımsız (açıklayıcı) değişken olarak da turist gönderen ülkenin kişi başına düşen geliri, iki ülke arasındaki karşılaştırmalı fiyat endeksleri, nispi döviz kurları, dış tanıtım – reklam harcamaları, turist kabul eden ülkenin fiyatları, uluslararası petrol fiyatları, uzaklık ve kukla değişken yardımıyla savaş, doğal afetler, terör olayları gibi olumsuz durumlar da göz önüne alınmıştır. Bu çalışmaların sonucunda kullanılan değişkenlerden gelir ve döviz kurlarının turizm talebini olumlu, fiyat ve uzaklığın ise olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Türkiye'de ise konuya ilişkin ilk çalışma Dallı tarafından 1969 yılında yapılmıştır. Dallı çalışmasında turist sayıları, turizm gelirlerini, uzaklık ve milli geliri kullanarak turizm talebini tahmin etmeye çalışmıştır (Dallı, 1975: 35-38).

Bakkal (1991) yaptığı çalışmada, Batı Almanların Türkiye'nin de içinde bulunduğu 6 Akdeniz ülkesine olan turizm talebini tahmin etmiştir. Crouch (1992) 'Gelir ve Fiyatın Turizm Talebi Üzerine Etkisi' adlı çalışmasında, Türkiye'ye olan talepte gelir ve fiyatın önemli faktörler olduğunu tespit etmiştir. Syriopoulos (1995) ise Akdeniz turizmi için yaptığı çalışmada Türkiye, Yunanistan ve Portekiz'e olan uluslararası turizm talebinin gelir esnekliğinin yüksek olduğunu tespit etmiştir (Sarkım & Terzi, 1998: 48).

Uysal ve Crompton'un (1984), 1960-1980 yılları arasındaki verileri kullanarak yaptığı araştırmada, talebin göstergesi olarak turist sayıları ile dış turizm gelirleri; turizmi etkileyen faktörler ise kişi başına düşen gelir, nispi fiyat endeksleri, döviz kurları, tanıtım

harcamaları ve kukla değişkendir. Analizlerin sonucunda talep üzerinde etkili olan faktörler ise şunlardır; nispi fiyat endeksleri, kişi başına düşen gelir ve döviz kurlarıdır. Uysal ve Crompton bu araştırmayı 11 batı ülkesi için yapmıştır (İçöz, 1991: 124).

Yakın dönem turizm talebi üzerine odaklanan çalışmalar incelendiğinde ise turizm üzerine yapılan çalışmaların devam ettiği ancak Türkiye'nin illerini yerli ve yabancı turizm açısından ele alan ekonometrik talep modellerinin mevcut olmadığı görülmektedir.

3.EKONOMETRİK MODEL

İller bazında turizm talebi Türkiye'nin 72 ilinde 2000-2012 döneminde konaklayan yerli ve yabancı turistler için

$$\begin{aligned}
 KONAKLAMA_{it\ell} = & \alpha + \beta_1 YATAK_{it} + \beta_2 KÜLTVAR_{it} + \beta_3 DENİZ_{it} + \beta_4 TERMAL_{it} \\
 & + \beta_5 HAVAL_{it} + \beta_6 YOLAĞI_{it} + \beta_7 DAĞ_{it} + \beta_8 DTİCARET_{it} \\
 & + \beta_9 KREDİ_{it} + \beta_{10} ARAC_{it} + \beta_{11} TERÖR_{it} + \beta_{12} SALGIN_{it} + \varepsilon_{it\ell}
 \end{aligned} \quad (1)$$

denklemleri ile tanımlanmıştır. Burada $KONAKLAMA_{it\ell}$ değişkeni t yılında i ilinde konaklayan ℓ türü turist sayısını, $YATAK_{it}$ yatak sayısını, $KÜLTVAR_{it}$, tarihi binalar, hanlar ve müzeler gibi kültürel varlıkların sayısını, $DENİZ_{it}$, deniz tesisi sayısını, $TERMAL_{it}$, termal tesis sayısını, $YOLAĞI_{it}$ karayolu ve demiryolu ağ uzunluğunu belirtmektedir. $HAVAL_{it}$, $DAĞ_{it}$, $TERÖR_{it}$, $SALGIN_{it}$ değişkenleri t yılında i ilinde sırasıyla havalimanı, dağcılık turizmi, terör olayları ve salgın hastalıklar olduğunda 1 aksi halde 0 değeri alan kukla değişkenlerdir. $KREDİ_{it}$ ve $ARAC_{it}$ iktisadi faaliyeti temsil etmek üzere seçilen ve t yılında i ilindeki sırasıyla kredi hacmini ve toplam araç sayısını belirten gölge değişkenlerdir. Bu değişkenler ilgili şehirdeki iktisadi faaliyetin büyüklüğünü dikkate alan gölge kontrol değişkenleri olmanın ötesinde kendi başlarına da anlam ifade eden değişkenlerdir. $DTİCARET_{it}$, t yılında i ilinin dışa açıklığını temsil etmek üzere seçilen ve ithalat artı ihracat değerini gösteren gölge değişkendir. Keza bu değişken de yurtdışı iktisadi faaliyetinin büyüklüğünü dikkate alan bir kontrol değişkeni görevini üstlenme dışında, kendi başına da turizmi belirleyen bir değişken olarak ele alınabilir. Konaklayan yerli ve yabancı turistler için ayrı denklemler tahmin edilmiştir. Bu denklemlerde kullanılan değişkenler daha açık olarak aşağıda ifade edilmiştir.

4. VERİLER

$KONAKLAMA_{it}$	=	t yılında i ilinde belediye belgeli ve işletme belgeli tesislerde konaklayan l türü (yerli ve yabancı) turist sayısı.
$YATAK_{it}$	=	t yılında i ilinde mevcut bulunan belediye belgeli tesis ve işletmeli belgeli tesis yatak sayısı toplamı. İşletme ve belediye belgeli tesis türleri aşağıda sıralanmıştır: <ul style="list-style-type: none"> • 5 Yıldızlı, 4 Yıldızlı, 3 Yıldızlı, 2 Yıldızlı, 1 Yıldızlı Otel • Termal Otel • Apart Otel • Motel • Pansiyon • Tatil Köyü • Oberj • Kamping • Golf Tesisi • Eğitim Uygulama • Turizm Kompleksi
$KÜLTÜR_{it}$	=	t yılında i ilinde Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından korunması gerekli taşınmaz kültür varlıkları listesi: <ul style="list-style-type: none"> • Sivil Mimarlık Örneği • Dinsel Yapılar • Kültürel Yapılar • İdari Yapılar • Endüstriyel ve Ticari Yapılar • Mezarlıklar • Şehitlikler • Anıt ve Abideler • Kalıntılar • Korunmaya Alınan Sokaklar ile müze, özel müzeler ve ören yerleri toplamı.
$DENİZ_{it}$	=	t yılında i ilinde mevcut olan mavi bayraklı plaj, marina ve yat limanı sayısı toplamı.
$TERMAL_{it}$	=	t yılında i ilinde Sağlık Bakanlığı tarafından onaylanmış mevcut termal otel (kaplıca) sayısı.
$HAVAL_{it}$		t yılında i ilinde hava limanı olduğunda 1, aksi durumda 0 değerini alan kukla değişken.
$YOLAĞI_{it}$	=	t yılında i ilinde kullanılmakta olan il ve devlet yol ağı, otoyol ve demiryolu toplam uzunluğu (km).
$DAĞI_{it}$	=	t yılında i ilinde dağcılık turizmi yapılıyorsa 1, aksi durumda 0 değerini alan kukla değişken.
$DTİCARET_{it}$	=	t yılında i ilinde gerçekleşen ithalat (M) ve ihracat (X) toplamı (TL). Bu değişken aşağıdaki gibi hesaplanmıştır: $\frac{(X_{it} + M_{it})}{1000000}$ <p style="text-align: center;"><i>KUR</i></p> Kur: Dolara karşı nominal döviz kurunu ifade etmektedir.

$KREDI_{it}$	=	t yılında i ilinde bankacılık sektörünün açtığı ihtisas kredilerinin ve ihtisas dışı kredilerinin toplamı (TL). Bu değişken aşağıdaki gibi kullanılmıştır: $\frac{KREDI_{it}}{1000000}$
$ARAC_{it}$	=	t yılında i ilinde kayıtlı toplam otomobil sayısı.
$TEROR_{it}$	=	t yılında i ilinde meydana gelen sansasyonel terör eylemleri gerçekleştiğinde 1, aksi durumda 0 değeri alan kukla değişken.
$SALGIN_{it}$	=	t yılında i ilinde meydana gelen salgın hastalıklar (kuş gribi, domuz gribi, kırım-kongo kanamalı ateş) gerçekleştiğinde 1, aksi durumda 0 değeri alan kukla değişken.

5.TAHMİNLER

İktisadi ve ekonometrik olarak anlamlı sonuçlar veren değişik panel veri yöntemleriyle tahmin edilen yerli turizm talep denklemleri Tablo 9’de ve yabancı turizm talep denklemleri Tablo 10’de sunulmuştur. Her iki tabloda tahmin edilen parametrelerin altında birinci sırada alışıldık standart hatalar, ikinci ve üçüncü sırada ise değişik yordamlarla hesaplanmış dirençli standart hatalar gösterilmiştir. Parametrelerin anlamlılık düzeyleri, standart hatalarının yanına konulan yıldız simgeleri ile açıklanmıştır. Tahmin edilen denklemlerin altında birinci sırada birim sayısı (N) çarpı zaman dönemi sayısı (T), belirlenim katsayısı R^2 değeri ve genel anlamlılık F_S istatistiği değeri listelenmiştir. Burada S alt endeksi F istatistiğinin alışıldık genel anlamlılık F istatistiği olduğuna işaret etmektedir. Tahmin edilen istatistiklerin yanında köşeli parantez içinde p -değeri (marjinal anlamlılık düzeyi) raporlanmıştır.

Tablo 9
Türkiye Yerli Turizm Talep Tahminleri
(Bağımlı değişken: Konaklayan Yerli Turist Sayısı)

Açıklayıcı Değişkenler	Havuzlanmış Model (OLS) Tahminleri	Tek Yönlü Birim Sabit Etkiler Modeli (OLS) Tahminleri	Çift Yönlü Sabit Etkiler Modeli (OLS) Tahminleri	Tek Yönlü Birim Rastsal Etkiler Modeli (UGLS) ^a Tahminleri
Sabit terim	30088.80	120948.2	132435.5	101701.8
(se)	(9622.09)***	(9547.81)***	(9664.51)***	(13450.59)***
(wpse)	(25720.32)	(14829.70)***	(12543.58)***	(13396.21)***
(wcse)	(4533.58)***	(16956.95)***	(14531.27)***	(16860.99)***
Yatak Sayısı	6.623957	5.107257	4.878138	6.069567
(se)	(0.118907)***	(0.319555)***	(0.315836)***	(0.228259)***
(wpse)	(0.2831)***	(0.5451)***	(0.4598)***	(0.5711)***
(wcse)	(0.236976)***	(0.597266)***	(0.599001)***	(0.517091)***
Kültürel V.	20.64686	---	---	---
(se)	(3.265911)***			
(wpse)	(10.9473)*			
(wcse)	(6.695466)***			
Deniz Tesisi	2819.69	---	---	---
(se)	(414.8426)***			
(wpse)	(1289.991)**			
(wcse)	(402.6723)***			
Termal Tesisi	26159.8	20950.92	17658.67	21802.44
(se)	(1596.650)***	(1592.172)***	(1668.501)***	(1511.731)***
(wpse)	(7389.093)***	(7157.015)***	(6940.249)***	(7001.113)***
(wcse)	(1633.987)***	(2301.488)***	(2341.251)***	(2773.960)***
Hava Limanı	35373.0	---	---	---
(se)	(10055.63)***			
(wpse)	(17742.59)**			
(wcse)	(3882.794)***			
Yol Ağı	49.9209	---	---	---
(se)	(10.24801)***			
(wpse)	(34.400)			
(wcse)	(7.312739)***			
Salgın	-28454.4	-24462.69	---	-23336.87
(se)	(14092.48)**	(11045.83)**		(10966.22)**
(wpse)	(13795.50)**	(9682.323)***		(9002.346)***
(wcse)	(6556.527)***	(8026.278)***		(5779.902)***
Kredi	1566.534	1778.29	1855.116	1103.448
(se)	(519.9199)***	(529.4468)***	(523.4932)***	(420.3335)***
(wpse)	(1240.669)	(293.096)***	(136.324)***	(443.823)***
(wcse)	(870.4304)*	(1135.785)	(1118.526)*	(853.2841)
Taşıt Aracı	0.630774	1.036791	0.943469	1.134805
(se)	(0.079265)***	(0.120367)***	(0.120926)***	(0.069683)***
(wpse)	(0.2188)***	(0.1740)***	(0.1140)***	(0.1457)***
(wcse)	(0.135975)***	(0.186240)***	(0.174012)***	(0.091883)***
$N \times T$	936	936	936	936
R^2	0.92	0.96	0.96	---
F_5	1178.11[0.0000]	280.70[0.0000]	257.40[0.0000]	---
$R^2(\text{içinde})$	---	0.62	0.64	0.62
$R^2(\text{arasında})$	---	0.93	0.93	0.94
$R^2(\text{topyekün})$	---	0.90	0.89	0.91
$F(\text{içinde})$	---	278.70[0.0000]	88.83[0.0000]	---
$F(\text{LSDV})$	---	15.64[0.0000]	16.69[0.0000]	---
$\text{corr}(\mu_i, X_{ik})$	---	0.49	0.60	---

a. Swamy-Arora yöntemiyle tahmin edilmiştir.

Belirtilen standart hataya göre *%10 düzeyinde anlamlı; ** %5 düzeyinde anlamlı; *** %1 düzeyinde anlamlı .

Tablo 10
Türkiye Yabancı Turizm Talep Tahminleri
(Bağımlı değişken: Konaklama Yabancı Turist Sayısı)

Açıklayıcı Değişkenler	Havuzlanmış	Tek Yönlü	Çift Yönlü	Tek Yönlü
	Model (OLS) Tahminleri	Birim Sabit Etkiler Modeli (OLS) Tahminleri	Sabit Etkiler Modeli (OLS) Tahminleri	Birim Rassel Etkiler Modeli (UGLS) ^a Tahminleri
Sabit terim	-91314.93	-181452.5	-185983.0	-142581.2
(se)	(8442.30)***	(6895.61)***	(6970.70)***	(21870.30)***
(wpse)	(20055.04)***	(13019.90)***	(11588.38)***	(36329.41)***
(wcse)	(8272.94)***	(24947.65)***	(22454.19)***	(29455.55)***
Yatak Sayısı	22.73312	30.54907	30.83644	27.46289
(se)	(0.195698)***	(0.415850)***	(0.420118)***	(0.329957)***
(wpse)	(1.8124)***	(1.0383)***	(0.9430)***	(1.5204)***
(wcse)	(0.878881)***	(1.811091)***	(1.871688)***	(1.753948)***
Terör	-388284.1	-261250.9	-269409.0	-297981.1
(se)	(84430.10)***	(51037.47)***	(50900.46)***	(50531.22)***
(wpse)	(100937.2)***	(49229.02)***	(48688.87)***	(56411.86)***
(wcse)	(110297.7)***	(51602.52)***	(47432.67)***	(90959.61)***
Dağılım	65015.33	---	---	---
(se)	(23907.74)***			
(wpse)	(64635.98)			
(wcse)	(8691.954)***			
Dış Ticaret	17.507	16.95162	17.39638	17.08678
(se)	(0.644345)***	(0.968053)***	(0.976566)***	(0.863996)***
(wpse)	(1.9378)***	(1.8513)***	(1.6218)***	(1.6653)***
(wcse)	(0.817577)***	(1.757450)***	(1.700483)***	(1.754998)***
N_{xT}	936	936	936	936
R^2	0.95	0.98	0.98	0.88
F_S	4434[0.0000]	772.06[0.0000]	679.06[0.0000]	2401[0.0000]
$R^2(\text{içinde})$	---	0.88	0.89	0.88
$R^2(\text{arasında})$	---	0.96	0.96	0.96
$R^2(\text{topyekün})$	---	0.94	0.95	0.95
$F(\text{içinde})$	---	2165.85[0.0000]	444.59[0.0000]	---
$F(\text{LSDV})$	---	28.93[0.0000]	29.69[0.0000]	---
$\text{corr}(\mu_i, X_{ik})$	---	-0.84	-0.85	---

a. Swamy-Arora yöntemiyle tahmin edilmiştir.

Belirtilen standart hataya göre *%10 düzeyinde anlamlı; ** %5 düzeyinde anlamlı; *** %1 düzeyinde anlamlı

5.1.HAVUZLANMIŞ MODEL TAHMİNLERİ

5.1.1.Yerli Turizm Talebi

Tablo 9'un ikinci sütununda olağan en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilen havuzlanmış model tahminleri verilmiştir. Model genel olarak anlamlıdır ve belirleme katsayısı çok yüksektir. Alışıldık standart hatalar, salgın hastalıklar değişkenin (*SALGIN*) parametresi hariç tüm değişken parametrelerinin yüzde 1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğuna işaret etmektedir. *SALGIN* değişkenin katsayısı yüzde 5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

Diğer değişkenler değişmeden aynı kaldığında, konaklanacak yatak sayısındaki 1 birimlik artış yılda ortalama 6-7 yerli turist, kültürel varlık sayısındaki her birim artış ortalama 20-21 turist, deniz tesis sayısındaki 1 birimlik artış yaklaşık 2820 turist, termal tesis sayısındaki 1 birim artış 26160 turist için iç turizme katılmasını teşvik etmektedir. Diğer faktörler değişmeden aynı kaldığında, yol ağındaki her 1 km'lik artış iç turizmde yaklaşık 50 kişilik artış sağlamaktadır. Hava limanı varlığı ortalama 35373 kişinin iç turizme katılması anlamına gelmektedir. Bu çalışmanın dikkat çekici bulgularından biri diğer şeyler değişmeden aynı kalırken, kuş gribi, domuz gribi ve kırım-kongo kanamalı ateş gibi hastalık (*SALGIN*) söylentisinin turizme katılan turist sayısını 28454 kişi azaltmasıdır. İş amaçlı konaklamayı kontrol altında tutmak için modele katılan açılan banka kredisi toplam değerini gösteren *KREDİ* ve kayıtlı toplam otomobil sayısını gösteren *ARAÇ* değişkenleri beklendiği gibi pozitif etkiye sahiptir.

Tablo 9'daki havuzlanmış model tahminlerini veren OLS tahminleri, klasik doğrusal regresyon modeli varsayımları geçerli olduğunda en iyi doğrusal yansız tahminlerdir. İlave hata normal dağıldığı varsayıldığında tahminler küçük örneklerde normal dağılmaktadır. Diğer yandan büyük örnekler ($N \rightarrow \infty$) için, teorik bölümde yapılan varsayımlar geçerli olduğunda, OLS tahminleri tutarlıdır. Bununla birlikte, hata terimleri farklı yayımlı (heteroskedastik) ve/veya serisel olarak ilişkili (korelasyonlu) olduğunda, OLS tahminleri en iyi doğrusal yansız (BLUE) veya etkin değildir. Daha da önemlisi, hata terimlerinde farklı yayılım ve kendileri ilişki olduğunda, OLS tahminlerinin alışıldık standart hataları ve dolayısıyla bunları temel alan diğer sınamalar istatistikleri (t ve F) tutarlı değildir.

Hata terimlerinde AR(1) tipi serisel ilişki bulunmadığı sıfır hipotezini sınamak için özgün Wooldridge (2002, 282-283) sınaması ve bunun Drukker (2003) uyarlaması kullanılmıştır. Her iki sınamada önce birinci fark denklemini tahmin etmektedir. Özgün Wooldridge sınaması birinci fark denkleminde elde edilen kalıntıları kendi gecikmeli değerleri üzerine bağlantılayarak (regres ederek) gecikmeli değişken katsayısı ρ_1 için serisel ilişki (korelasyon) olmadığı sıfır hipotezini ($H_0 : \rho_1 = -0.5$) sınamaktadır. Yerli turizm talebi için geçerli F istatistiği değeri $F(1, 790) = 22.54$ ve karşı gelen p -değeri $p = 0.0000$ olarak bulunmuştur. Sınamanın Drukker uyarlaması AR(1) tipi serisel ilişki bulunmadığı sıfır hipotezini sınamak için F istatistiği değerini

$F(1,71) = 4.287$ ve karşı gelen p -değerini $p = 0.0421$ olarak hesaplamaktadır. Özgün Wooldridge sınaması güçlü bir şekilde serisel ilgisimin varlığına işaret ederken Drukker uyarlaması ancak yüzde 5 düzeyinde serisel ilgisizliği ret etmektedir.

Hata terimlerinin eşit yayımlı olup olmadıklarını sınamak için ilk aşamada Poi ve Wiggins (2001) tarafından önerilen panel-düzeyi farklı yayılım için LR sınaması kullanılmıştır. Bu kapsamda, hata terimleri değişirliğinin eşit yayımlı (homoskedastik) olduğunu ifade eden sıfır hipotezi sınanmaktadır. Sınama sonucunda ki-kare dağılan LR sınaması istatistiği değeri $LR \chi^2(71) = 1957.48$ ve p -değeri 0.0000 olarak bulunmuştur. Bu sonuç eşit yayılımı ifade eden sıfır hipotezini güçlü bir şekilde ret etmektedir.

Katsayıların altında ikinci sırada yatay kesit için hataların farklı yayımlı ve serisel olarak ilgisimli olduğunu varsayan dirençli White periyod standart hataları (*wpse*) verilmiştir. Bu standart hatalar katsayı eşdeğişirliklerinin (kovaryanslarının) White'ın yatay-kesit kümelenmiş tahmincisi kullanılarak hesaplanmıştır (bakınız Wooldridge (2002, s.148-153) ve Arellano (1987)). Üçüncü sırada verilen standart hatalar, *wcse*'ler, hataların eşzamanlı (yatay-kesitsel) olarak ilgisimli (korelasyonlu) olduğunu varsayan White yatay-kesit yöntemi ile hesaplanmıştır. Bu standart hatalar, tahmincilerin yatay-kesit (eşzamanlı) serisel ilgisimine ve farklı yayılımına karşı dirençlidir.

Havuzlanmış model katsayı tahminlerini dirençli standart hatalara göre değerlendirdiğimizde *wcse*'ler bir istisna hariç daha önceki bulgularımızın aynen geçerli olduğunu göstermektedir. Dirençli standart hatalar *KREDİ* değişkeninin katsayısının ancak yüzde 10 düzeyinde anlamlı olduğunu belirtmektedir. *wpse*'de ise durum biraz farklıdır; *YATAK*, *TERMAL* ve *ARAÇ* değişkenlerinin katsayıları %1 düzeyinde anlamlı iken *DENİZ*, *HAVAL* ve *SALGIN* değişkenlerinin katsayıları %5 düzeyinde anlamlıdır. *KÜLTÜR* değişkeninin katsayısı ancak %10 düzeyinde anlamlı olurken *YOLAĞI* ve *KREDİ* değişkeninin katsayıları ise istatistiksel olarak anlamlı değildir.

5.1.2.Yabancı Turizm Talebi

Tablo 10'un ikinci sütununda olağan en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilen yabancı turizm talebi tahminleri verilmiştir. Burada sadece anlamlı parametre tahminleri sunulmuştur. Bu tahminler de genel olarak anlamlıdır ve belirleme katsayısı çok yüksektir.

Alışıldık standart hatalar tüm değişken parametrelerinin yüzde 1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu belirtmektedir.

Yapılan tahminler, yerli turizmi belirlemede anlamlı etkiye sahip olan kültürel varlıkların, deniz tesislerinin, termal tesislerin ve hava limanlarının yabancı turizmi belirlemede anlamlı bir role sahip olmadığını göstermektedir. Diğer değişkenler değişmeden aynı kaldığında, konaklanacak yatak sayısındaki 1 birimlik artış yılda ortalama 22-23 yabancı turistini ülkemize gelmesini teşvik etmektedir. Yatak sayısının etkisi, yerli turizm ile karşılaştırıldığında, yabancı turizmde yaklaşık dört kat daha fazla olmaktadır. Yabancı turizm yönünden etkili olan diğer önemli bir faktör dağcılık turizmidir. Dağcılık turizmi olan iller olmayanlara kıyasla yılda 65015 yabancı turistini Türkiye'ye gelmesini teşvik etmektedir. Yabancı turizmi ciddi boyutta olumsuz etkileyen bir faktör *TERÖR*'dür. Terör olayı haberi yılda 388284 yabancı turisti Türkiye'ye gelmekten vazgeçirmektedir. İş amaçlı yabancı turizmi kontrol altında tutmak için modele katılan *DTICARET* değişkeni de anlamlı pozitif etkiye sahiptir.

Tablo 9'daki havuzlanmış model tahminlerini veren OLS tahminleri için belirtilen özellikler aynen Tablo 10'daki havuzlanmış model tahminleri için de geçerlidir. Keza hata terimleri farklı yayımlı ve kendiyle ilişkilimli olduğunda, OLS tahminlerinin alışıldık standart hataları ve dolayısı ile bunları temel alan diğer sına istatistikleri (*t* ve *F*) geçerli değildir.

Daha önce de belirtildiği gibi özgün Wooldridge sına birinci fark denkleminde elde edilen kalıntıları kendi gecikmeli değerleri üzerine bağlantılayarak (regres ederek) gecikmeli değişken katsayısı ρ_1 için serisel ilişkilim (korelasyon) olmadığı sıfır hipotezini ($H_0 : \rho_1 = -0.5$) sınamaktadır. Yabancı turizm talebi için geçerli *F* istatistiği değeri $F(1,790) = 15.19$ ve karşı gelen *p*-değeri $p = 0.0001$ olarak hesaplanmıştır. Sınamanın Druker uyarlaması *F* istatistiği değerini $F(1,71) = 5.993$ ve karşı gelen *p*-değerini $p = 0.0168$ olarak vermektedir. Hem Özgün Wooldridge sına ve hem de bu sınamanın Druker uyarlaması serisel ilişkilimsizliği güçlü bir şekilde ret etmektedir.

Hata terimlerinin eşit yayımlı olup olmadıklarını sına için tıpkı yerli turizm talep denkleminde olduğu gibi Poi ve Wiggins (2001) tarafından önerilen panel-

düzeyi farklı yayılımı için LR sınaması kullanılmıştır. Ki-kare dağılan LR sınamaya istatistiği değeri $LR \chi^2(71) = 5999.24$ ve p -değeri 0.0000 olarak hesaplanmıştır. Eşit yayılımı ifade eden sıfır hipotezi güçlü bir şekilde ret edilmektedir.

Katsayıların altında, Tablo 9’da olduğu gibi, ikinci sırada White’in yatay-kesit kümelenmiş tahmincisi kullanılarak hesaplanan dirençli White periyod standart hataları (*wpse*) verilmiştir (bakınız Wooldridge (2002, s.148-153) ve Arellano (1987)). Üçüncü sırada verilen standart hatalar (*wcse*’ler) White yatay-kesit yöntemi ile hesaplanmıştır.

Dirençli standart hatalar bir istisna hariç daha önceki bulguların aynen geçerli olduğunu göstermektedir. White periyod dirençli standart hata (*wpse*) $DA\check{G}$ değişkenin katsayısının istatistiksel olarak anlamsız olduğuna işaret etmektedir.

5.2.SABİT ETKİLER MODELİ TAHMİNLERİ

Havuzlanmış model tahminleri panel bilgisini kullanmamakta ve dolayısıyla gözlenemeyen birimler ve dönemler arası çok türelliğe izin vermemektedir. Eğer birimler arası ve dönemler arası gözlenmeyen çok türellik varsa havuzlanmış model OLS tahmincileri tutarsız olacaktır.

Sabit etkiler modeli bu çalışmada turist alan illerin zaman içinde değişmeyen özelliklerini, yani birime özgün özellikleri, μ_i , sabit terimin bir bileşeni ($\alpha_{it} = \alpha + \mu_i$) olarak ele almaktadır. Keza ilden ile değişmeyen, fakat zaman içinde tüm iller için aynı şekilde değişen özellikleri, λ_t , sabit etkiler modeli, sabit teriminin diğer bir bileşeni olarak modele katmaktadır ($\alpha_{it} = \alpha + \lambda_t$). İki bileşen dikkate alındığında (yani hem birim ve hem de dönem etkileri ele alındığında) iki-yönlü sabit etkiler modelinden ($\alpha_{it} = \alpha + \mu_i + \lambda_t$) sadece bir bileşen (birim veya dönem etkileri) dikkate alındığında tek yönlü sabit etkiler modelinden ($\alpha_{it} = \alpha + \mu_i$ veya $\alpha_{it} = \alpha + \lambda_t$) söz edilir.

Tek yönlü birim sabit etkiler modeli tahminleri Tablo 9 ve Tablo 10’da sütun (3)’te, çift yönlü (birim ve dönem) sabit etkiler modeli tahminleri Tablo 9 ve Tablo 10’da sütun (4)’te sunulmuştur. Bunlar içinde tahmin yöntemi ile elde edilen tahminlerdir. Almasıık olarak sabit etkiler modeli tahminleri kukla değişken en küçük kareler (LSDV) yaklaşımı ile tahmin edilebilir. İkinci yöntemde her il bir başka kukla değişken ile temsil

edilmektedir; kukla değişken tuzağını engellemek için bir il dışarıda bırakılır. Her iki yöntemle elde edilen eğim parametreleri tahminleri birbirinin aynıdır. Bunun dışında her iki stratejinin de kendine özel bazı avantajları ve dezavantajları vardır.

Sabit etkiler modeli içinde tahminlerinin en büyük dezavantajı zaman içinde değişmeyen veya az değişen faktörlerin katsayılarını ayrı ayrı tahmin etmeye imkân vermemesidir. Bu nedenle yerli turizm talebi tek yönlü birim sabit etkiler modeli tahmininde *KÜLTVAR*, *DENİZ*, *HAVAL* ve *YOLAĞI* değişkenlerinin katsayı tahminleri istatistiksel olarak anlamsız çıkmış ve Tablo 9'daki tahminlere katılmamıştır. Keza yabancı turizm talebi tahmin denkleminde aynı nedenlerle *DAĞ* değişkeni katılmamıştır. Yerli turizm çift yönlü sabit etkiler modeli tahminlerinde *SALGIN* değişkeni şehirlere göre değişmeden aynı kaldığı veya az değiştiği için anlamsız çıkmış ve tahmin edilen modele katılmamıştır. Karşılaştırmayı sağlamak ve ileride yapılacak bazı sınamaları gerçekleştirmek için anlamsız değişkenleri de içeren sabit etkiler modeli tahminleri bu bölümün ekinde Tablo E9 ve Tablo E10'da listelenmiştir.

Katsayı tahminleri altında, havuzlanmış model tahminlerinde olduğu gibi, birinci sırada parantez içinde alışıldık standart hatalar (*se*), ikinci sırada yatay-kesit için hataların farklı yayımlı ve serisel olarak ilişkili olduğunu varsayan dirençli White periyod standart hataları (*wpse*), üçüncü sırada hataların eşzamanlı (yatay-kesitsel) olarak ilişkili (korelasyonlu) olduğunu varsayan White yatay-kesit yöntemi ile hesaplanan standart hatalar (*wcse*) verilmiştir.

Panel veri modelleri için genel olarak geçerli kabul edilen belirleme katsayısı (uyumun iyiliği ölçüsü) yoktur. Gözlem sayılarının hemen altındaki R^2 'ler doğrudan ilgili bağlanımdan (regresyondan) elde edilen alışıldık belirlenim katsayılarıdır. Diğer R^2 'ler Wooldridge tarafından önerilen ve içinde tahmin yaklaşımı ile elde edilen uyumun iyiliği ölçüleridir. $R^2_{içinde}$ birim (şehir) ortalamaları için düzeltilmiş uyumun iyiliği ölçüsünü, $R^2_{arasında}$ birim (şehir) ortalamaları için uyumun iyiliği ölçüsünü ve $R^2_{topyekün}$ içinde OLS'den elde edilen uyumun iyiliği ölçüsünü göstermektedir. $R^2_{içinde}$ 'nin $R^2_{topyekün}$ 'den çok farklı olması, çok türelliğin yüksek olduğuna işaret etmektedir. Benzer şekilde F alışıldık genel anlamlılık F istatistiğini, $F(içinde)$ içinde yöntemi ile hesaplanan genel anlamlılık F istatistiğini ve $F(LSDV)$ kukla değişken en küçük kareler (LSDV) yaklaşımı ile elde edilen genel anlamlılık F istatistiğini göstermektedir.

Denklemlerin en alt satırında sabit etkiler ile denklemde yer alan açıklayıcı değişkenler arasındaki çoklu ilgileşim (korelasyon) katsayısı tahminleri, $\text{corr}(\mu_t, X_{ik})$, verilmiştir. Bu tahminler sabit etkileri içeren hata teriminin model içinde yer alan açıklayıcı değişkenlerle ne kadar güçlü bir şekilde ilgileşimli (korelasyonlu) olduğuna işaret etmektedir.

5.2.1.Yerli Turizm Talebi Sabit Etkiler Tahminleri

Hem tek yönlü birim sabit etkiler hem de çift yönlü sabit etkiler modelinde alışıldık standart hatalar (*se*) ve dirençli standart hatalar (*wpse* ve *wcse*'ler) *KREDİ* değişkeni hariç tüm diğer değişkenlerin %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu belirtmektedir. *KREDİ* değişkeninin katsayısı alışıldık ve White periyod standart hatalarına (*wpse*) göre %1 düzeyinde anlamlı iken White yatay-kesit yöntemi ile hesaplanan standart hatalarda (*wcse*) anlamsız veya sadece %10 düzeyinde anlamlı olmaktadır.

Parametre büyüklükleri havuzlanmış modelden tahmin edilen büyüklüklerle aşağı yukarı aynıdır. Birimden birime değişmeden aynı kaldığı için çift yönlü sabit etkiler modelinde *SALGIN* değişkeninin parametresini tahmin etmek mümkün olmamıştır. Diğer değişkenler değişmeden aynı kaldığında, konaklanacak yatak sayısındaki 1 birimlik artış yılda ortalama 5 yerli turist, termal tesis sayısındaki 1 birim artış 20951-17659 turist için turizme katılmasını teşvik etmektedir. Diğer faktörler değişmeden aynı kalırken, tek yönlü birim sabit etkiler modeli salgın hastalıkların (*SALGIN*) turizme katılan turist sayısını 24463 kişi azalttığına işaret etmektedir. İş amaçlı konaklamayı kontrol altında tutmak için modele katılan *KREDİ* ve *ARAÇ* değişkenleri beklendiği gibi pozitif etkiye sahiptir.

5.2.1.1.Yerli Turizm Talebi Havuzlanmış Modelinin Sabit Etkiler Modelleri Karşısında Sınanması

Bu kesimin başında da belirtildiği gibi havuzlanmış model tahminleri birimler ve dönemler arası çok türeliğe izin vermezken sabit etkiler model tahminleri çok türeliği zaman ve/veya birim bazında sabit olarak ele almaktadır. Çok türelik geçerli olduğunda havuzlanmış OLS tahminleri tutarsız olacaktır. Dolayısıyla hangi modelin yerli turizm talebi için uygun olduğunu belirlemek önemlidir.

Havuzlanmış model ile sabit etkiler modelleri karşılaştırmasında ilk dikkat çeken nokta; $R^2_{içinde}$ ile $R^2_{itopyekün}$ 'ün hem tek yönlü birim sabit etkiler modelinde ($0.62 \neq 0.90$) hem de çift yönlü sabit etkiler modelinde ($0.64 \neq 0.89$) birbirinden çok farklı olmasıdır. Bu birimlerin güçlü çok türel olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 11: Yerli Turizm Talebi Havuzlanmış Modelinin Sabit Etkiler Modeli Karşısında Sınanması

Havuzlanmış modelin karşılaştırıldığı model	İstatistik (serbestlik derecesi)	Değer	<i>p</i> -değeri
Birim sabit etkileri	$F(71,848)$	16.30	0.0000
	$\chi^2(7)$	818.61	0.0000
Birim/zaman sabit etkileri	$F(83,848)$	14.67	0.0000
	$\chi^2(83)$	833.38	0.0000
Zaman sabit etkileri	$F(12,919)$	1.22	0.2653
	$\chi^2(12)$	14.77	0.2543

Sabit birim etkileri modelinde, birim etkilerinin sıfıra eşit olduğu sıfır önsavını sınamak için “uyumun iyiliği kaybını” temel alan F sınaması kullanılabilir. Baltagi (2002) sabit etkilerin varlığını birbiri içine yuvalanmış iki modeli LR (olabilirlik oranı) testi ile sınamayı ögütlemektedir. İki model için her iki sınama sonuçları Tablo 11’in ilk dört satırında verilmiştir. Her iki model için birim ve birim/zaman etkilerinin sıfıra eşit olduğu sıfır hipotezi güçlü bir şekilde ret edilmektedir. Ek olarak, havuzlanmış modeli zaman sabit etkiler modeli ile karşılaştırmak için zaman sabit etkilerinin sıfıra eşit olduğu hipotezi sınanan F ve LR (olabilirlik oranı) sınama sonuçları Tablo 11’in son iki satırında raporlanmıştır. Bu son iki sınama zaman sabit etkilerinin istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde sıfırdan farklı olmadığını belirtmektedir. Özetle tüm sınamalar, yerli turizm talebi için birim sabit etkiler modelinin, herhangi bir kuşkuya mahal bırakmaksızın, hem havuzlanmış modelden ve hem de zaman sabit etkiler modelinden daha iyi olduğu sonucuna ulaşılmamasını sağlamaktadır.

5.2.2.Yabancı Turizm Talebi Sabit Etkiler Tahminleri

Dağcılık (*DAĞ*) değişkeni zaman içinde değişmediği için bu değişkenin yabancı turizm talebi üzerindeki etkisini sabit etkiler modeli ile tahmin etmek mümkün olmamıştır. Tüm değişkenlerin parametreleri, alışıldık standart hatalara (*se*) ve dirençli standart hatalara (*wpsc* ve *wcse*'ler) göre % 1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

Parametre tahminleri havuzlanmış modelden elde edilen tahminlerden çok farklı değildir. Keza tek yönlü sabit etkiler modeli tahminleri ile çift yönlü sabit etkiler modeli tahminleri arasında hemen hemen hiç fark yoktur. Diğer değişkenler değişmeden aynı kaldığında, konaklanacak yatak sayısındaki 1 birimlik artış yılda ortalama 30-31 ilave yabancı turistin Türkiye'ye gelmesini sağlamaktadır. Her iki model tahmini de terör olaylarının (*TERÖR*) Türkiye'ye gelen turist sayısını 260-270 bin kişi azalttığını söylemektedir. Kontrol gölge değişkeni *DTICARET* beklendiği gibi pozitif etkiye sahiptir.

5.2.2.1.Yabancı Turizm Talebi Havuzlanmış Modelinin Sabit Etkiler Modelleri Karşısında Sınanması

Havuzlanmış model ile sabit etkiler modeli karşılaştırıldığında $R^2_{içinde}$ ile $R^2_{itopyekün}$ 'ün hem tek yönlü birim sabit etkiler modelinde ($0.88 \neq 0.94$) ve hem de çift yönlü sabit etkiler modelinde ($0.89 \neq 0.95$) birbirinden farklı olduğu, fakat farkın yerli turizm talebi denkleminde olduğu kadar büyük olmadığı görülmektedir. Bu birimlerin çok türel olduğunu, fakat çok türelliğin yerli turizm talebindeki kadar güçlü olmadığını belirtmektedir.

İki model için birim etkilerinin sıfıra eşit olduğu sıfır önsavını sınamada kullanılan *F* ve *LR* (olabilirlik oranı) testi sonuçları Tablo 12'nin ilk dört satırında verilmiştir. Her iki model için birim ve birim/zaman etkilerinin sıfıra eşit olduğu sıfır hipotezi güçlü bir şekilde ret edilmektedir. Zaman sabit etkilerinin sıfıra eşit olduğu hipotezini sıyanan *F* ve *LR* (olabilirlik oranı) sınaama sonuçları Tablo 12'nin son iki satırında sunulmuştur. Bu sınaamalar zaman sabit etkilerinin istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde sıfırdan farklı olmadığını belirtmektedir. Bu bulgular, yerli talep denkleminde olduğu gibi, birim sabit etkiler modelinin hem havuzlanmış modelden hem de zaman sabit etkiler modelinden daha iyi olduğu sonucuna ulaştırmaktadır.

Tablo 12: Yabancı Turizm Talebi Havuzlanmış Modelinin Sabit Etkiler Modeli Karşısında Sınanması

Havuzlanmış modelin karşılaştırıldığı model	İstatistik (serbestlik derecesi)	Değer	<i>p</i> -değeri
Birim sabit etkileri	<i>F</i> (71,849)	29.69	0.0000
	χ^2 (71)	1167.97	0.0000
Birim/zaman sabit etkileri	<i>F</i> (83,849)	25.65	0.0000
	χ^2 (83)	1174.66	0.0000
Zaman sabit etkileri	<i>F</i> (12,920)	0.55	0.8822
	χ^2 (12)	6.69	0.8774

5.3.RASTSAL ETKİLER MODELİ TAHMİNLERİ

Rastsal etkiler modelinde birim (ve/veya zaman) etkileri hata teriminin bir bileşeni olarak ele alınmaktadır. Bu modellerde sabit terim birim etkilerinin ortalaması olarak yorumlanabilir ve belirli varsayımlar geçerli olduğunda OLS ile tahmin edilebilir. Orijinal hatalar yansız olduğunda ve hata terimi açıklayıcı değişkenlerle korelasyonsuz olduğunda OLS tahminleri tutarlı olacaktır. Rastsal etkiler modelinde OLS tahminleri etkin midir? Teorik bölümde detaylı olarak açıklandığı gibi rastsal etkiler modelinin OLS tahminleri etkin değildir. Dolaysıyla alternatif tahminler gereklidir.

Genelleştirilmiş en küçük kareler (GLS) kullanılarak rastsal etkiler modellerinin asimptotik olarak etkin tahminleri elde edilebilir.² Uygulamada ancak uygulanabilir genelleştirilmiş en küçük kareler (UGLS) tahminleri elde edilebilmektedir. UGLS tahminlerinin hangi özelliklere sahip oldukları çoğunlukla tam olarak söylenemez. Tablo 9 ve 10'un beşinci sütunlarında Swamy-Arora yöntemiyle elde edilen tek yönlü birim rastsal etkiler modeli tahminleri sunulmuştur. Katsayı tahminleri altında, daha önce olduğu gibi birinci sırada parantez içinde alışıldık standart hatalar (*se*), ikinci sırada yatay-kesit için hataların farklı yayımlı ve serisel olarak ilişkilimli olduğunu varsayan dirençli White periyod standart hataları (*wpse*), üçüncü sırada hataların eşzamanlı (yatay-kesitsel) olarak ilişkilimli (korelasyonlu) olduğunu varsayan White yatay-kesit yöntemi ile hesaplanan standart hatalar (*wcse*) verilmiştir. Tahminlerin altında R^2 içinde, R^2 arasında ve R^2 topyekün istatistiklerinin değerleri raporlanmıştır.

² Uygulamada sadece uygulanabilir genelleştirilmiş en küçük kareler

Tüm parametre tahminleri beklenen işaretlidir. Hemen hemen tüm parametre tahminleri istatistiksel olarak yüksek düzeyde anlamlıdır. Tek istisna yerli turizm talep denkleminde *KREDİ* değişkeninin katsayısının dirençli *wcse* standart hatasına göre istatistiksel olarak anlamsız olmasıdır.

Sabit etkiler modeli tahminlerinde olduğu gibi yerli turizm talebi tek yönlü rastsal etkiler modeli tahmininde *KÜLTVAR*, *DENİZ*, *HAVAL* ve *YOLAĞI* değişkenlerinin katsayı tahminleri istatistiksel olarak anlamsız çıkmış ve Tablo 9'daki tahminlere katılmamıştır. Benzer şekilde yabancı turizm talebinde tahmin denkleminde *DAĞ* değişkeni modele katılmamıştır. Karşılaştırmayı sağlamak için anlamsız değişkenleri de içeren rastsal etkiler modeli tahminleri bu bölümün ekinde Tablo E9 ve Tablo E10'da sunulmuştur.

5.3.1.Yerli Turizm Talebi Rastsal Etkiler Tahminleri

Parametre büyüklükleri daha önce model tahminlerinden elde edilen büyüklüklerle aşağı yukarı aynıdır. Diğer değişkenler değişmeden aynı kaldığında, konaklanacak yatak sayısındaki 1 birimlik artış yılda ortalama 6 yerli turist, termal tesis sayısındaki 1 birim artış 21802 turist için iç turizme katılmasını sağlamaktadır. Diğer faktörler değişmeden aynı kalırken, salgın hastalıkların (*SALGIN*) turizme katılan turist sayısını 23337 kişi azalttığına işaret etmektedir. Gölge kontrol değişkenleri *KREDİ* ve *ARAÇ* değişkenleri beklenen pozitif etkilere sahiptir.

5.3.1.1.Yerli Turizm Talebi Havuzlanmış Modelinin Rastsal Etkiler Modeli Karşısında Sınanması

Havuzlanmış model tahminleri birimler arası çok türeliğe izin vermezken, sabit etkiler model tahminleri gibi, rastsal etkiler modeli tahminleri çok türeliğe, rastsal olarak, izin vermektedir. Çok türelik rastsal olarak geçerli olduğunda havuzlanmış OLS tahminleri tutarsız olacaktır. Dolayısıyla havuzlanmış modelin mi yoksa rastsal etkiler modelinin mi yerli turizm talebi için uygun olduğunu belirlemek önemli olmaktadır.

Rastsal etkiler modelini havuzlanmış model ile karşılaştırmak için Breusch ve Pagan Lagrange Çoğaltanları olarak adlandırılan LM sınaması geliştirilmiştir. Bu

karşılaştırma birimsel etkilerin yokluğu $\sigma_{\mu_i}^2 = 0$ sıfır hipotezi sınanarak gerçekleştirilmektedir. Breusch ve Pagan Lagrange Çoğaltanları sınaması havuzlanmış model en küçük kareler tahmini kalıntılarını temel almaktadır. Sınama 1 serbestlik dereceli χ^2 dağılımına sahip LM sınama istatistiği kullanılarak gerçekleştirilmektedir. Yerli turizm talep denklemi için LM istatistiğinin değeri 1315.38 olarak ve karşı gelen p -değeri 0.0000 olarak hesaplanmıştır. Dolayısıyla rastsal birim etkilerin yokluğunu ifade eden sıfır hipotezi reddedilerek, rastsal birim etkilerin sıfırdan farklı olduğunu ifade eden alternatif hipotez kabul edilmektedir. Başka bir deyişle yerli turizm talebi için rastsal etkiler modeli havuzlanmış modelden daha uygun bir model olmaktadır.

5.3.2.Yabancı Turizm Talebi Rastsal Etkiler Tahminleri

Dağıcılık (*DAĞ*) değişkeni zaman içinde değişmediği için bu değişkenin, sabit etkiler modelinde olduğu gibi, yabancı turizm talebi üzerindeki etkisini rastsal etkiler modeli ile tahmin etmek mümkün olmamıştır. Modeldeki tüm değişkenlerin parametreleri, alışıldık standart hatalar (*se*) ve dirençli standart hatalar (*wpse* ve *wcse*'ler) % 1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

Parametre tahminleri önceki modellerden elde edilen tahminlerden çok farklı değildir. Diğer değişkenler değişmeden aynı kaldığında, konaklanacak yatak sayısındaki 1 birimlik artış Türkiye'ye gelen yıllık turist sayısını 27-28 kişi arttırmaktadır. Terör olayları (*TERÖR*) Türkiye'ye gelen turist sayısını yılda 297-298 bin kişi azaltmaktadır. Kontrol gölge değişkeni *DTİCARET* beklendiği gibi pozitif etkiye sahiptir.

5.3.2.1.Yabancı Turizm Talebi Havuzlanmış Modelinin Rastsal Etkiler Modelleri Karşısında Sınanması

Yabancı turizm talebi rastsal etkiler modeli tahminlerini havuzlanmış model tahminleri ile karşılaştırmak için Breusch ve Pagan Lagrange Çoğaltanları sınaması kullanılabilir. Yabancı turizm talep denklemi için LM istatistiğinin değeri 1690.71 olarak ve karşı gelen p -değeri 0.0000 olarak bulunmuştur. Sonuç olarak rastsal birim etkilerin yokluğunu ifade eden sıfır hipotezi reddedilerek, rastsal birim etkilerin sıfırdan farklı

olduğunu ifade eden alternatif hipotez kabul edilmektedir. Başka bir deyişle yabancı turizm talebi için rastsal etkiler modeli havuzlanmış modelden daha uygun bir model olmaktadır.

5.4.SABİT ETKİLER MODELİ TAHMİNLERİ İLE RASTSAL ETKİLER MODELİ TAHMİNLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Şimdiye dek elde edilen bulgular hem yerli turizm talebi hem de yabancı turizm talebi için birim sabit etkiler ve birim rastsal etkiler modellerinin alternatif modellerden daha üstün olduğuna işaret etmektedir. Şimdi cevaplandırılması gereken soru bu iki modelden hangisinin seçileceği sorusudur.

Bir önceki kesimde orijinal hatalar yansız olduğunda ve hata terimi açıklayıcı değişkenlerle korelasyonsuz olduğunda en küçük kareler (LS) tahmincilerinin tutarlı olacağı söylendi, fakat yerli ve yabancı turizm denklemlerinin tahminleri için bunların geçerli olup olmadığı araştırılmadı. Tablo 9 ve Tablo 10'da sabit etkiler modelleri tahminlerinin en alt satırında hata teriminin sabit etkiler bileşeni ile açıklayıcı değişkenler arasındaki ilişki (korelasyon) katsayıları verilmiştir. Yerli turizm talebi tek yönlü birim sabit etkiler ve çift yönlü sabit etkiler modelleri için bu ilişki katsayıları sırasıyla 0.49 ve 0.60'tır. Bunlar hata teriminin sabit etkiler bileşeni ile açıklayıcı değişkenler arasındaki ilişki çok güçlü olmasa da ihmal edilemeyecek büyüklükte ilişki olduğunu belirtmektedir. Yabancı turizm talebi için bu katsayılar tek yönlü sabit etkiler modeli için -0.84 ve çift yönlü sabit etkiler modeli için -0.85'tir. Yani yabancı turizm talebi denklemlerinde hata teriminin sabit etkiler bileşeni ile açıklayıcı değişkenler arasında çok güçlü bir ilişki vardır. Bunlar rastsal etkiler modelinin LS tahmincilerinin tutarsız olacağını belirtmektedir. Bu bulgular, turizm talebi denklemleri için uygun modellerin sabit etkiler modelleri olacağı sinyalini vermektedir.

Rastsal etkiler modelinin mi yoksa sabit etkiler modelinin mi daha etkin olduğunu belirlemek için Hausman sınaması yapılabilir. Rastsal etkiler için Hausman sınaması şu durumu yansıtmaktadır:

$$H_0 : \text{Rastsal etkiler modeli } [\text{corr}(\alpha_i, \mathbf{x}_{it}) = 0]$$

$$H_1 : \text{Sabit etkiler modeli } [\text{corr}(\alpha_i, \mathbf{x}_{it}) \neq 0]$$

Burada α_i genel olarak birimsel etkileri ve $\mathbf{x}_{it}$ açıklayıcı değişkenler yöneyini (vektörünü) temsil etmektedir. Rastsal etkiler modeli tahminleri H_0 altında tutarlıdır ve etkindir. Sabit etkiler modeli içinde tahminleri H_0 ve H_1 altında tutarlıdır, fakat H_0 altında etkin değildir.

Tablo 13: Hausman Sınaması Sonuçları

Model	χ^2	Serbestlik derecesi	p -değeri
Yerli turizm talebi	32.88	5	0.0000
Yabancı turizm talebi	151.61	3	0.0000

Hausman sınaması sonuçları Tablo 13'te gösterilmiştir. Hem yerli turizm talebi hem de yabancı turizm talebi için sıfır hipotezi ret edilmektedir. Sonuçta her iki talep denklemleri için en uygun modelin birim sabit etkiler modeli olduğu belirlenmiş olmaktadır.

SONUÇ

2000’li yılların turizm sektörünün niceliksel yapısı incelendiğinde Dünya turizminin ve gelişme eğilimlerinin klasik tatil anlayışını geride bıraktığı ve değişen bir turist profilinin tanımlanmasının gerekli olduğu görülmektedir. Gündemin son gelişmelerinden yakından haberdar olan turistler ne istediklerini bilen bilinçli tutumlarıyla, fiyat, kalite ve özellikle çevre konusundaki duyarlı davranışlarıyla farklılık göstermeye başlamışlardır. Dünya genelindeki eğitim seviyesinin artmasıyla birlikte teknolojinin sağladığı imkânlardan rahatlıkla faydalanılması da kültürel ağırlıklı gezme-görme ihtiyacını ön plana çıkarmıştır.

Bu gelişmeleri takip edebilmek adına Türkiye’nin 72 ili için yerli ve yabancı turizm talebi öncelikle olağan en küçük kareler yöntemi ile havuzlanmış model tahmin edilmiştir. Bu model genel olarak anlamlı çıkmış ve parametrelerin katsayı işaretleri beklentileri karşılamıştır. Farklı yayımlı ve serisel olarak ilgilisimli olduğunu varsayan dirençli standart hatalar hesaplanmıştır.

Daha sonra içinde tahmin yöntemiyle tek yönlü birim sabit etkiler modeli ile çift yönlü sabit etkiler modeli tahmin edilmiştir. Zaman içinde değişmeyen veya az değişen faktörlerin katsayılarını ayrı ayrı tahmin etmeye imkân vermemesi nedeniyle yerli turizm talebi tek yönlü birim sabit etkiler modeli tahmininde *KÜLTVAR*, *DENİZ*, *HAVAL* ve *YOLAĞI* değişkenlerinin katsayı tahminleri istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır. Keza yabancı turizm talebi tahmin denkleminde de aynı nedenlerle *DAĞ* değişkeni modele katılmamıştır. Yerli turizm çift yönlü sabit etkiler modeli tahminlerinde *SALGIN* değişkeni şehirlere göre değişmeden aynı kaldığı veya az değiştiği için anlamsız çıkmış ve tahmin edilen modele katılmamıştır. Havuzlanmış modelde olduğu gibi tek yönlü birim sabit etkiler modeli ile çift yönlü sabit etkiler modeli için eşit yayılım ve otokorelasyonsuzluk varsayımı ihlaline önlem olarak dirençli standart hatalar hesaplanmıştır.

Bir sonraki aşamada rastsal etkiler modelinin uygulanabilir genelleştirilmiş en küçük kareler (UGLS) tahminleri elde edilmiştir. UGLS tahmincilerinin hangi özelliklere sahip oldukları çoğunlukla tam olarak söylenemediğinden Swamy-Arora yöntemiyle elde edilen tek yönlü birim rastsal etkiler modeli tahminleri hesaplanmıştır. Sabit etkiler modeli tahminlerinde olduğu gibi yerli turizm talebi tek yönlü rastsal etkiler modeli tahmininde *KÜLTVAR*, *DENİZ*, *HAVAL* ve *YOLAĞI* değişkenlerinin katsayı tahminleri istatistiksel

olarak anlamsız çıkmış ve tahminlere katılmamıştır. Benzer şekilde yabancı turizm talebi tahmin denkleminde *DAĞ* değişkeni modele katılmamıştır. Model genel olarak anlamlı ve parametre katsayılarının işaretleri beklenildiği gibi çıkmıştır. Tahmin edilen diğer iki modele benzer şekilde dirençli standart hatalar tek yönlü birim rastsal etkiler modeli için de hesaplanmıştır.

Türkiye'nin illerine yönelik yerli ve yabancı turizm talebi için hangi modelin daha uygun olduğuna karar vermek adına yerli ve yabancı turizm talebi havuzlanmış modeli sabit etkiler modelinin karşısında sınanmıştır. F ve LR sına sonuçlarına göre uygun olan modelin hem yerli hem de yabancı turizm için birim sabit etkiler modeli olduğuna karar verilmiştir.

Bir başka model sınaması yerli ve yabancı turizm talebi havuzlanmış modelinin rastsal etkiler modelinin karşısında sınanmasıdır. Rastsal etkiler modelini havuzlanmış model ile karşılaştırmak için Breusch ve Pagan Lagrange Çoğaltanları sınaması olarak adlandırılan LM sınaması kullanılmıştır. Sınama sonuçlarına göre yerli ve yabancı turizm talebi için rastsal etkiler modelinin havuzlanmış modelden daha uygun bir model olduğuna karar verilmiştir.

Elde edilen bulgular hem yerli turizm talebi hem de yabancı turizm talebi için birim sabit etkiler ve birim rastsal etkiler modellerinin alternatif modellerden daha üstün olduğuna işaret etmektedir. Rastsal etkiler modelinin mi yoksa sabit etkiler modelinin mi daha etkin olduğunu belirlemek için de Hausman sınaması yapılmıştır. Sınama sonucuna göre hem yerli turizm hem de yabancı turizm talebi için uygun olan modelin birim sabit etkiler modeli olduğuna karar verilmiştir.

Yerli ve yabancı turizm talebi için en uygun model olarak seçilen tek yönlü birim sabit etkiler modellerinin tahminleri tutarlıdır. Yerli turizm talep modelindeki dirençli standart hatalar parametrelerin tümünün en azından yüzde 5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu söylemektedir. Yabancı turizm talep modelindeki dirençli standart hatalar ise parametrelerin tümünün yüzde 1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu söylemektedir.

Diğer değişkenler değişmeden aynı kaldığında, konaklanacak yatak sayısı 1 yatak arttırıldığında yerli turist sayısında yılda 5 kişilik ve yabancı turist sayısında 30-31 kişilik bir artış meydana gelmektedir. Yatak kapasitesi artışının yabancı turizm üzerindeki etkisi

yerli turizm üzerindeki etkisinin altı katıdır. Termal tesis sayısındaki 1 tesislik artış, diğer şeyler değişmeden aynı kaldığında, iç turizmde yılda ortalama 20950 kişilik bir artış sağlamaktadır. Özellikle termal tesis kurma potansiyeli olan şehirlerimiz için bunun ciddi bir iç turizmi arttırıcı faktör olduğu görülmektedir. Son yıllarda Arap ülkelerinden Türkiye’deki termal tesislere gelen turist sayısındaki önemli artışlar olmasına karşın termal tesislerin yabancı turizm üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı gözlenmiştir. Bu çalışmanın önemli bulgularından biri de salgın hastalıkların ve terör olaylarının turizmi ciddi ölçüde olumsuz etkilediğidir. Diğer faktörler değişmeden aynı kaldığında, salgın hastalık haberi iç turizme katılan turist sayısını yılda 24463 kişi ve terör haberi ise yabancı turist sayısı 261250 kişi azaltmaktadır. İş amaçlı konaklama ile turizm amaçlı konaklamayı birbirinden ayırmak için iç turizm talep denklemi içine katılan *KREDİ* ve *ARAÇ* değişkenleri dış turizm talep denklemi içine katılan *DTİCARET* gölge kontrol değişkenleri beklendiği gibi pozitif işaretli olarak tahmin edilmiştir.

Çalışma aynı zamanda tarihi eserler, müzeler gibi kültürel varlıkların, plaj, yat limanı ve marina gibi deniz tesislerinin, dağcılık turizminin ve yol ağlarının iç ve dış turizm üzerindeki etkilerini saptamayı amaçlamasına rağmen birim sabit etkiler modeliyle bu değişkenlerin parametrelerini istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde tahmin etmek mümkün olmamıştır. Yukarıda bahsi geçen değişkenler zaman içinde ya hiç değişmemekte ya da çok az değişmekte. Bu yüzden tüm birim etkilerini sabit terim aracılığı ile dikkate alan birim sabit etkiler modeli yukarıda adı geçen değişkenleri tahmin etmeye imkân vermemektedir.

Tahminlerin tutarlılığı konusunda kuşku olmasına karşın yüksek düzeyde anlamlı olarak tahmin edilen havuzlanmış model parametre tahminleri, zaman içinde değişmeyen veya az değişen faktörlerin turizm talebi üzerindeki etkisi konusunda bazı sinyaller vermektedir.

Havuzlanmış model diğer değişkenler değişmeden aynı kaldığında, konaklanacak yatak sayısı 1 yatak arttırıldığında yerli turist sayısında yılda 6-7 kişilik ve yabancı turist sayısında 22-23 kişilik bir artış sağlamaktadır. Havuzlanmış model yatak kapasitesi artışının yabancı turizm üzerindeki etkisi yerli turizm üzerindeki etkisinin yaklaşık üç katıdır. Kültürel varlıklar sayısında sağlanan bir birim artış yaklaşık 21 kişinin, deniz tesislerinde sağlanan 1 birim artış yaklaşık 2820 kişinin, termal tesis sayısında bir birim

artış yaklaşık 26160 kişinin, hava limanının varlığı 35373 kişinin, yol ağlarındaki 1 km artış yaklaşık 50 kişinin iç turizme katılmasını sağlayacaktır. Diğer değişkenler değişmeden aynı kaldığında salgın hastalıkları söylentisi yaklaşık 28454 kişinin iç turizme katılmamasına sebep olmaktadır. İş amaçlı konaklamayı kontrol altında tutmak için modele katılan açılan banka kredisi toplamını gösteren *KREDİ* ve kayıtlı toplam araç sayısını gösteren *ARAÇ* değişkenleri beklenildiği gibi pozitif etkiye sahiptir. Fakat kullanılan bu değişkenlerin yabancı turizmi etkilemediği görülmektedir.

KAYNAKLAR

Kitaplar

- AKAT Ömer (1997), **Pazarlama Ağırlıklı Turizm İşletmeciliği**, Ekin Kitabevi, Bursa
- ARELLANO, M.: 1987, **Computing Robust Standard Errors For Within-Groups Estimators**, Oxford Bulletin of Economics and Statistics 49(4), 431–34. 7
- AVCIKURT Cevdet (2003), **Turizm Sosyolojisi**, Detay Yayınları, Balıkesir
- BAHAR Ozan – KOZAK Metin (2008), **Turizm Ekonomisi**, Detay Yayıncılık, Ankara
- BAHAR Ozan – KOZAK Metin (2005), **Uluslararası Turizm ve Rekabet Edilebilirlik**, Detay Yayıncılık, Ankara
- BALTAGI Badi H. (2002), **Econometric Analysis of Panel Data**, Wiley, Great Britain
- BARUTÇUGİL İsmet Sabit (1986), **Turizm Ekonomisi ve Turizmin Türk Ekonomisindeki Yeri**, Beta Basım Yayınevi, İstanbul
- BAYRAK Orhan (1994), **Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul
- BHATIA A.K. (1991), **International Tourism Management**, Sterling Publisher Private Limited
- BULL Adrian (1998), **The Economics of Travel and Tourism**, Addison Wesley Longman, Australia
- BURKART Arthur John – MEDLİK S. (1981), **Tourism: Past, Present and Future**, Heinemann, London
- CLEVERDON Robert (1982), **International Tourism to 1990**, Abt Books, Cambridge
- COOPER Chris – WANHILL Stephen – FLETCHER John – GILBERT David – FYALL Alan (1999), **Tourism: Principles and Practise**, Pearson Education Limited, England
- ÇORUH Selahattin (1969), **Genel Turizm Bilgisi**, Güven Matbaası, Ankara
- DALLI Özen (1975), **Turizm Talebi ve Gelirleri**, Ajans Türk Matbaacılık, Ankara
- DİNÇER Mithat Zeki (1993), **Turizm Ekonomisi ve Türkiye Ekonomisinde Turizm**, Filiz Kitabevi, İstanbul
- DİNLER Zeynel (2003), **İktisada Giriş**, Ekin Kitabevi, Bursa
- DRUKKER, D. M.: 2003, **Testing For Serial Correlation in Linear Panel-Data Models**, Stata Journal 3(2), 168–177. 1, 2, 4, 9, 10
- ERTAŞ Sacit (2013), **Panel Veri Modelleri: Genel Bakış, Panel Veri Modelleri: EViews**, Teorik Ders Notları, Uludağ Üniversitesi, Bursa

- GÜRDAL Mehmet (1990), **Turizm Ulaştırması**, Adım Yayıncılık, Ankara
- GÜRDAL Mehmet (2001), **Türkiye Turizm Coğrafyası**, Muğla Üniversitesi Matbaası, Muğla
- HOLLOWAY J. Christopher – TAYLOR Neil (1994), **The Business of Tourism**, Longman Group Ltd, England
- KOÇ İ. Özlem – ERİŞ M. Hayati (2008), **Turizm Kobilerinin Kaynak Seçenekleri ve Turizm Ekonomisinin Genel Dinamikleri**, Derin Yayınları, İstanbul
- KOZAK Nazmi (2012), **Genel Turizm Bilgisi**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir
- OKTAYER Nagihan – SUSAM Nazan – ÇAK Murat – İstanbul Ticaret Odası (2007), **Türkiye’de Turizm Ekonomisi**, Elma Basım, İstanbul
- OLALI Hasan – ALP Timur (1986), **Turizmin Türk Ekonomisindeki Yeri**, Ofis Matbaacılık, İzmir
- ÖZGÜÇ Nazmiye (2007), **Türkiye Coğrafyası**, Çantay Kitabevi, İstanbul
- PAGE Stephan J. (2003), **Tourism Management Managing for Change**, Butterworth-Heinemann, Great Britain
- PAGE Stephan J. – CONNELL Joanne (2006), **Tourism: A Modern Synthesis**, Thomson Learning, London
- SEZGİN Orhan Mesut – ACAR Yıldırım (1991), **Turizm: Tanıtma, Pazarlama, Ekonomi**, Baştem Yayınları, Ankara
- ŞAHİN Adem (1990), **İktisadi Kalkınmadaki Önemi Bakımından Türkiye’de Turizm Sektöründeki Gelişmelerin Değerlendirilmesi**, TOBB Yayınları, Ankara
- TATOĞLU Ferda Yerdelen (2013), **Panel Veri Ekonometrisi**, Beta Basım A.Ş., İstanbul
- TUTAR Erdinç ve Filiz (2004), **Turizm, Ekonomi, Türkiye ve OECD**, Seçkin Yayınları, Ankara
- WTO (2002), **Enhancing The Economic Benefits of Tourism for Local Communities and Poverty Alleviation**, United Nations World Tourism Organization, Spain
- USTA Muzaffer (1998), **The Economic Geography of The Tourist Industry A Supply-side Analysis, The Determinants of Tourism Demand**, Routledge, London
- UZUNOĞLU Sadi – AYTAÇ Ayhan – YILDIZ Nural – YILDIRAK Kasırga – ATAKİŞİ Ahmet (2006), **Temel Ekonomi**, Literatür Yayınları, Edirne
- VANHOVE Norbert (2005), **The Economics of Tourism Destinations**, Elsevier Butterworth-Heinemann, Great Britain
- WOOLDRIDGE, Jeffrey M.: 2002, **Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data**, MIT Press, Cambridge, MA. 1, 2, 4, 10

Sürekli Yayınlar

- AHİPAŞAOĞLU Suavi (1997), 'Tur Operatörleri Yer Hizmetleri Maliyetlerinde Kişi Başı Maliyetlerin Azalan Maliyet Doğrusu Göstermesinin Nedeni Olarak Kara Taşımacılığı Maliyetlerinin Etkisi', **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, Yıl 8, Sayı 1-2, Mart-Haziran 1997, ss. 18-23
- AKAT Ömer (1986), 'Trends in The Development of International Tourism', **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, cilt 7, sayı 1, ss. 171-179
- AKÇURA Gökhan (1985), 'Türkiye'de Bir Yabancı Acente: Vagon-Li Kook', **TÜRSAB**, sayı 9, ss. 19-29
- DÖĞERLİOĞLU Özgür (1999), 'Müşteri Memnuniyeti Yaratmada Etkili Olan Hizmet Kalitesi Boyutları', **İktisat - İşletme ve Finans Dergisi**, sayı 163, ss. 70-88
- EMSEN Ö. Selçuk – DEĞER M. Kemal (2004), 'Turizm Üzerine Terörizmin Etkileri: 1984-2001', **Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, cilt 4, sayı 7, ss. 67-83
- EYSTER James J. (1976), 'Economic Development and Public Policy: Tourism As An Alternative', **The Cornell H.R.A. Quarterly**, sayı 17, ss 22-30
- GÜLERSOY Çelik (1988), 'Tercüman Rehberlik', **TÜRSAB**, cilt 34, sayı 7, ss. 19-25
- JOHNSON Maxwell (1995), 'Czech and Slovak Tourism: Patterns, Problems and Prospects', **Tourism Management**, cilt 16, sayı 1, ss.21-28
- KALAĞAN Gökhan - YILDIZ Zafer (2008), 'Alternatif Turizm Kavramı ve Çevresel Etkileri', **Yerel Siyaset Dergisi**, Kasım, ss. 42-44
- LANKFORD S.V. – HOVARD D.R. (1994), 'Developing a Tourism Impact Attitude Scale', **Annals of Tourism Research**, cilt 21, sayı 1, ss. 121-139
- MARTIN C.A. – WITT S.F. (1989), 'Forecasting Tourism Demand: A Comparison of Accuracy of Several Quantitative Methods', **International Journal of Forecasting**, cilt 5, sayı 1, ss. 1-13
- ÖRÜCÜ Edip (1998), 'Turizm Sektöründe Kalite Kültürü ve Güney Ege Sahilleri Örneği', **İktisat - İşletme ve Finans Dergisi**, cilt 13, sayı 149, ss. 56-63
- ÖZGÜÇ Nazmiye (1977), 'Sayfiye Yerleşmeleri', **İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, sayı 22, ss. 143-162
- SARGIN Sevil (2006), 'Yalvaç'ta İnanç Turizmi', **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, cilt 16, sayı 2, ss. 1-18
- SARKIM Mustafa – TERZİ Harun (1998), 'Turizm Talebini Etkileyen Faktörler; Ülkeler İtibariyle Bir İnceleme', **İktisat – İşletme ve Finans Dergisi**, yıl 13, sayı 149, ss. 47-55

SÖNMEZ Sevil F. – GRAEFE Alan R. (1998), ‘Influence of Terrorism Risk on Foreign’, **Annals of Tourism Research**, cilt 25, sayı 1, ss. 112-144

ŞAHBAZ Ramazan Pars (2000), ‘Türkiye'nin Tanıtım Harcamalarının Dış Turizm Talebine Etkileri’, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sayı 3, ss. 121-150

Diğer Kaynaklar

ATA Halil (1985), Turizm Olayı ve Türkiye'nin Durumu, T.C. Turizm Bankası, (Turizm Yıllığı), Ankara

BOZ Mustafa (2004), Turizmin Gelişmesinde Alternatif Turizm Pazarlamasının Önemi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), İstanbul

BOZOK Düriye (1996), Türkiye'ye Yönelik Uluslararası Turizm Talebinin Yapısal Analizi ve Gelişme Stratejileri, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Balıkesir

ÇUHADAR Murat (2006), Turizm Sektöründe Talep Tahmini için Yapay Sinir Ağları Kullanımı ve Diğer Yöntemlerle Karşılaştırmalı Analizi (Antalya İlinin Dış Turizm Talebinde Uygulama), Isparta Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Isparta

Devlet Planlama Teşkilatı (2007), Dokuzuncu Kalkınma Planı(2007-2013), Turizm İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara

DURGUN Ayşe (2006), Bölgesel Kalkınmada Turizmin Rolü: Isparta Örneği, Isparta Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Isparta

İÇÖZ Orhan (1991), ‘Türkiye'nin Turizm Talebini Etkileyen Faktörler ve Bu Faktörlerin Talep Üzerindeki Etki Düzeyleri, Turizm Yıllığı, Sınai Kalkınma Bankası Yayınları, Ankara, ss. 124

Kültür ve Turizm Bakanlığı (1985), Kalkınma Planları, APK Başkanlığı Yayınları, Ankara

Milli Eğitim Bakanlığı (2007), Mesleki Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi, Ankara

PINAR Yalçın (2006), Türkiye'de Sağlık Turizminde Alt Yapı Oluşturulma Gereği ve Sağlık Kurumlarına Yönelik Bir Araştırma, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara

POYRAZ Gürson (2004), Dış Turizm Amaçlı Tanıtımda İl Bazlı Pazarlamanın Önemi, Hakla İlişkilerin Rolü ve Karşılaştırmalı Örnek Çalışma, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), İzmir

Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş. (1972), Turizm Araştırma Raporu, İstanbul

- AKOM, Salgın Hastalıklar,
http://www.ibb.gov.tr/sites/akom/documents/haberler_haberdetay_0091.html,
(21.04.2014)
- Haber Vitriini, Cumhuriyetten Bugüne Türk Turizmi,
<http://www.habervitrini.com/ekonomi/cumhuriyetten-bugune-turk-turizmi-20504/>, (20.02.2014)
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, Turizm İstatistikleri,
<http://www.ktbyatirimisletmeler.gov.tr/TR,9851/turizm-istatistikleri.html>,
(21.11.2014)
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, ‘Golf Turizmi’,
<http://www.ktbyatirimisletmeler.gov.tr/TR,10161/golf-turizmi.html>,
(24.01.2014)
- MACİT Merve, Türkiye Sağlık Turizminde Dünya Yedincisi Oldu,
<http://emlakkulisi.com/turkiye-saglik-turizminde-dunya-yedincisi-oldu/239499>,
(19.05.2014)
- POI Brian – WIGGINS Vince (2001), Testing For Panel-Level Heteroskedasticity and Autocorrelation,
<http://www.stata.com/support/faqs/statistics/panel-level-heteroskedasticity-and-autocorrelation/>, (11.07.2014)
- Sosyal Güvenlik Kurumu, İşletme İzni Verilen Kaplıca Tesisleri,
http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/tr/genel_saglik_sigortasi/saglik_sigortaciligi/,
(25.03.2014)
- Terör ve Turizm Raporu, <http://www.elestirelim.com/yazilarimiz/teror-ve-turizm-raporu>,
(26.05.2012)
- Turizm Portalı, Kış Sporları,
<http://www.gateofturkey.com/sections.aspx?subid=391&id=6&lan=tr>,
(24.01.2014)
- TÜRÇEV, Mavi Bayrak Türkiye, <http://www.mavibayrak.org.tr/tr/Default.aspx>,
(6.02.2014)
- Türkiye Bankalar Birliği, İstatistiki Raporlar, <http://www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59>, (15.12.2014)
- TÜİK, Bölgesel İstatistikler, <http://tuikapp.tuik.gov.tr/Bolgesel/menuAction.do>,
(22.11.2014)
- TÜRÇEV, Mavi Bayrak Haberler, <http://www.mavibayrak.org.tr/tr/Default.aspx>,
(19.03.2014)
- YÜCEL Cengiz, SPA Turizminde Büyük Olanaklar,
<http://www.havuzsauna.com/detay.asp?y=201>, (24.01.2014)

EKLER

EK 1: Havuzlanmış Model Yerli Turizm Talep Tahmini

Dependent Variable: BKYE+YKYE
Method: Panel Least Squares
Date: 07/02/14 Time: 15:40
Sample: 2000 2012
Cross-sections included: 72
Total panel (balanced) observations: 936

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	30088.80	9622.086	3.127056	0.0018
CAR	0.630774	0.079265	7.957751	0.0000
BYS+YY5	6.623957	0.118907	55.70700	0.0000
KVAR+MUZE	20.64686	3.265911	6.321931	0.0000
PLAJ+MARN+YAT	2819.687	414.8426	6.797005	0.0000
TERMAL	26159.77	1596.650	16.38416	0.0000
HAVA	35373.98	10055.63	3.517828	0.0005
OTOYOL+YOL+DMRYOL	49.92098	10.24801	4.871287	0.0000
SALGIN	-28454.39	14092.48	-2.019119	0.0438
KRD/1000000	1566.534	519.9199	3.013030	0.0027
R-squared	0.919681	Mean dependent var		300297.6
Adjusted R-squared	0.918900	S.D. dependent var		481490.1
S.E. of regression	137119.1	Akaike info criterion		26.50571
Sum squared resid	1.74E+13	Schwarz criterion		26.55744
Log likelihood	-12394.67	F-statistic		1178.107
Durbin-Watson stat	0.539342	Prob(F-statistic)		0.000000

EK 2: Havuzlanmış Model Yabancı Turizm Talep Tahmini

Dependent Variable: BKYA+YKYA
Method: Panel Least Squares
Date: 07/02/14 Time: 15:52
Sample: 2000 2012
Cross-sections included: 72
Total panel (balanced) observations: 936

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-91314.93	8442.302	-10.81635	0.0000
((X+M)/1000000)/KUR	17.50701	0.644345	27.17022	0.0000
BYS+YYS	22.73312	0.195698	116.1643	0.0000
TEROR	-388284.1	84430.10	-4.598883	0.0000
DAG	65015.33	23907.74	2.719426	0.0067
R-squared	0.950132	Mean dependent var		238368.4
Adjusted R-squared	0.949917	S.D. dependent var		1045987.
S.E. of regression	234082.7	Akaike info criterion		27.57006
Sum squared resid	5.10E+13	Schwarz criterion		27.59593
Log likelihood	-12897.79	F-statistic		4434.546
Durbin-Watson stat	0.543712	Prob(F-statistic)		0.000000

EK 3: Tek Yönlü Birim Sabit Etkiler Modeli Yerli Turizm Talep Tahmini

Dependent Variable: BKYE+YKYE
Method: Panel Least Squares
Date: 07/12/14 Time: 14:29
Sample: 2000 2012
Cross-sections included: 72
Total panel (balanced) observations: 936

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	120948.2	9457.808	12.78818	0.0000
CAR	1.036791	0.120367	8.613589	0.0000
BYS+YYS	5.107257	0.319555	15.98241	0.0000
TERMAL	20950.92	1592.172	13.15870	0.0000
SALGIN	-24462.69	11045.83	-2.214655	0.0270
KRD/1000000	1778.290	529.4468	3.358769	0.0008

Effects Specification

Cross-section fixed (dummy variables)

R-squared	0.961292	Mean dependent var	300297.6
Adjusted R-squared	0.957868	S.D. dependent var	481490.1
S.E. of regression	98831.53	Akaike info criterion	25.91890
Sum squared resid	8.39E+12	Schwarz criterion	26.31720
Log likelihood	-12053.05	F-statistic	280.6966
Durbin-Watson stat	1.118654	Prob(F-statistic)	0.000000

EK 4: Tek Yönlü Birim Sabit Etkiler Modeli Yabancı Turizm Talep Tahmini

Dependent Variable: BKYA+YKYA

Method: Panel Least Squares

Date: 07/02/14 Time: 15:54

Sample: 2000 2012

Cross-sections included: 72

Total panel (balanced) observations: 936

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-181452.5	6895.605	-26.31423	0.0000
((X+M)/1000000)/KUR	16.95162	0.968053	17.51105	0.0000
BYS+YYS	30.54907	0.415850	73.46180	0.0000
TEROR	-261250.9	51037.47	-5.118806	0.0000

Effects Specification

Cross-section fixed (dummy variables)

R-squared	0.985154	Mean dependent var	238368.4
Adjusted R-squared	0.983878	S.D. dependent var	1045987.
S.E. of regression	132813.3	Akaike info criterion	26.50801
Sum squared resid	1.52E+13	Schwarz criterion	26.89596
Log likelihood	-12330.75	F-statistic	772.0631
Durbin-Watson stat	1.945057	Prob(F-statistic)	0.000000

EK 5: Çift Yönlü Sabit Etkiler Modeli Yerli Turizm Talep Tahmini

Dependent Variable: BKYE+YKYE

Method: Panel Least Squares

Date: 07/02/14 Time: 15:48

Sample: 2000 2012

Cross-sections included: 72

Total panel (balanced) observations: 936

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	132435.5	9664.510	13.70328	0.0000
CAR	0.943469	0.120926	7.802003	0.0000
BYS+YYS	4.878138	0.315836	15.44518	0.0000
TERMAL	17658.67	1668.501	10.58355	0.0000
KRD/1000000	1855.116	523.4932	3.543724	0.0004

Effects Specification

Cross-section fixed (dummy variables)

Period fixed (dummy variables)

R-squared	0.963514	Mean dependent var	300297.6
Adjusted R-squared	0.959771	S.D. dependent var	481490.1
S.E. of regression	96573.26	Akaike info criterion	25.88329
Sum squared resid	7.91E+12	Schwarz criterion	26.33849
Log likelihood	-12025.38	F-statistic	257.4017
Durbin-Watson stat	1.136587	Prob(F-statistic)	0.000000

EK 6: Çift Yönlü Sabit Etkiler Modeli Yabancı Turizm Talep Tahmini

Dependent Variable: BKYA+YKYA
Method: Panel Least Squares
Date: 07/02/14 Time: 15:56
Sample: 2000 2012
Cross-sections included: 72
Total panel (balanced) observations: 936

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-185983.0	6970.903	-26.67990	0.0000
$((X+M)/1000000)/KUR$	17.39638	0.976566	17.81382	0.0000
BYS+YYS	30.83644	0.420118	73.39953	0.0000
TEROR	-269409.0	50900.46	-5.292860	0.0000

Effects Specification

Cross-section fixed (dummy variables)
Period fixed (dummy variables)

R-squared	0.985671	Mean dependent var	238368.4
Adjusted R-squared	0.984219	S.D. dependent var	1045987.
S.E. of regression	131399.2	Akaike info criterion	26.49821
Sum squared resid	1.47E+13	Schwarz criterion	26.94823
Log likelihood	-12314.16	F-statistic	679.0657
Durbin-Watson stat	1.970192	Prob(F-statistic)	0.000000

EK 7: Tek Yönlü Birim Rastsal Etkiler Modeli Yerli Turizm Talep Tahmini

Dependent Variable: BKYE+YKYE
Method: Panel EGLS (Cross-section random effects)
Date: 07/02/14 Time: 15:49
Sample: 2000 2012
Cross-sections included: 72
Total panel (balanced) observations: 936
Swamy and Arora estimator of component variances

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	101701.8	13450.59	7.561139	0.0000
CAR	1.134805	0.069683	16.28531	0.0000
BYS+YYS	6.069567	0.228259	26.59070	0.0000
TERMAL	21802.44	1511.731	14.42217	0.0000
SALGIN	-23336.87	10966.22	-2.128068	0.0336
KRD/1000000	1103.448	420.3335	2.625174	0.0088

Effects Specification			
Cross-section random S.D. / Rho		101441.2	0.5130
Idiosyncratic random S.D. / Rho		98831.53	0.4870

Weighted Statistics			
R-squared	0.734608	Mean dependent var	78335.42
Adjusted R-squared	0.733181	S.D. dependent var	194179.0
S.E. of regression	100302.3	Sum squared resid	9.36E+12
F-statistic	514.8492	Durbin-Watson stat	0.997404
Prob(F-statistic)	0.000000		

Unweighted Statistics			
R-squared	0.902828	Mean dependent var	300297.6
Sum squared resid	2.11E+13	Durbin-Watson stat	0.443044

EK 8: Tek Yönlü Birim Rastsal Etkiler Modeli Yabancı Turizm Talep Tahmini

Dependent Variable: BKYA+YKYA
Method: Panel EGLS (Cross-section random effects)
Date: 07/02/14 Time: 15:57
Sample: 2000 2012
Cross-sections included: 72
Total panel (balanced) observations: 936
Swamy and Arora estimator of component variances

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-142581.2	21875.30	-6.517909	0.0000
((X+M)/1000000)/KUR	17.08678	0.863996	19.77646	0.0000
BYS+YYS	27.46289	0.329957	83.23184	0.0000
TEROR	-297981.1	50531.22	-5.896971	0.0000
Effects Specification				
Cross-section random S.D. / Rho			178271.1	0.6431
Idiosyncratic random S.D. / Rho			132813.3	0.3569
Weighted Statistics				
R-squared	0.885430	Mean dependent var	48234.64	
Adjusted R-squared	0.885061	S.D. dependent var	421828.0	
S.E. of regression	143011.0	Sum squared resid	1.91E+13	
F-statistic	2400.912	Durbin-Watson stat	1.493542	
Prob(F-statistic)	0.000000			
Unweighted Statistics				
R-squared	0.915534	Mean dependent var	238368.4	
Sum squared resid	8.64E+13	Durbin-Watson stat	0.329480	

EK 9: Türkiye Yerli Turizm Talep Tahminleri

Tablo E9
Türkiye Yerli Turizm Talep Tahminleri
(Bağımlı değişken: Konaklayan Yerli Turist Sayısı)

Açıklayıcı Değişkenler	Havuzlanmış Model (OLS) Tahminleri	Tek Yönlü Birim Sabit Etkiler Modeli (OLS) Tahminleri	Çift Yönlü Sabit Etkiler Modeli (OLS) Tahminleri	Tek Yönlü Birim Rassel Etkiler Modeli (UGLS) ^a Tahminleri
Sabit terim	30088.80	5406459	3936717	31926.10
(se)	(9622.09)***	(3000376)*	(3019602)	(20869.63)
(wpse)	(25720.32)	(4706159)	(4962356)	(29010.52)
(wcse)	(4533.58)***	(5828277)	(5611430)	(19047.76)*
Yatak Sayısı	6.623957	5.078072	4.822775	6.138522
(se)	(0.118907)***	(0.323846)***	(0.321866)***	(0.208973)***
(wpse)	(0.2831)***	(0.5946)***	(0.4835)***	(0.5434)***
(wcse)	(0.236976)***	(0.593999)***	(0.593926)***	(0.484970)***
Kültürel V.	20.64686	-4116.989	-2880.992	6.999831
(se)	(3.265911)***	(2302.662)*	(2316.880)	(4.697577)
(wpse)	(10.9473)*	(3541.530)	(3730.191)	(7.110)
(wcse)	(6.695466)**	(4470.145)	(4311.586)	(9.314607)
Deniz Tesisi	2819.69	-376.3097	-156.2405	262.7917
(se)	(414.8426)***	(592.9589)	(584.2807)	(478.3135)
(wpse)	(1289.991)**	(1092.283)	(1124.901)	(1134.990)
(wcse)	(402.6723)***	(625.6421)	(744.1919)	(596.9807)
Termal Tesis	26159.8	21474.91	18121.24	21694.05
(se)	(1596.650)***	(1696.746)***	(1761.710)***	(1573.325)***
(wpse)	(7389.093)***	(7660.373)***	(7335.668)***	(7117.215)***
(wcse)	(1633.987)***	(1971.951)***	(2124.685)***	(2523.189)***
Hava Limanı	35373.0	5585.518	-28180.06	24815.05
(se)	(10055.63)***	(21392.63)	(21717.40)	(15998.62)
(wpse)	(17742.59)**	(14156.94)	(16040.59)*	(12485.96)**
(wcse)	(3882.794)***	(7027.375)	(6931.137)***	(7969.596)***
Yol Ağı	49.9209	66.84284	-46.86587	62.09198
(se)	(10.24801)***	(76.80557)	(78.55265)	(20.47093)***
(wpse)	(34.400)	(176.157)	(171.452)	(38.439)
(wcse)	(7.312739)**	(82.67838)	(91.25868)	(24.43679)***
Salgın	-28454.4	-22808.58	7248.948	-22980.15
(se)	(14092.48)**	(11113.97)**	(13164.41)	(10966.93)**
(wpse)	(13795.50)**	(9973.169)**	(10386.52)	(8969.598)***
(wcse)	(6556.527)***	(7871.098)***	(10182.03)	(4799.326)***
Kredi	1566.534	1852.483	1937.044	1585.782
(se)	(519.9199)***	(535.7783)***	(531.5709)***	(463.1608)***
(wpse)	(1240.669)	(312.133)***	(241.111)***	(436.553)***
(wcse)	(870.4304)*	(1240.729)	(1207.458)	(1056.328)
Taşıt Aracı	0.630774	1.156365	1.008499	0.970090
(se)	(0.079265)***	(0.132163)***	(0.133255)***	(0.097679)***
(wpse)	(0.2188)***	(0.1938)***	(0.1331)***	(0.1495)***
(wcse)	(0.135975)***	(0.137586)***	(0.135774)***	(0.161749)***

$N \times T$

R^2

F

$R^2(\text{LSDV})$

$R^2(\text{içinde})$

$R^2(\text{arasında})$

$R^2(\text{topyekün})$

$F(\text{içinde})$

$F(\text{LSDV})$

$\text{corr}(u_i, X_{ik})$

a. Swamy-Arora yöntemiyle tahmin edilmiştir.

Belirtilen standart hataya göre *%10 düzeyinde anlamlı; ** %5 düzeyinde anlamlı; *** %1 düzeyinde anlamlı .

EK 10: Türkiye Yabancı Turizm Talep Tahminleri

Tablo E10
Türkiye Yabancı Turizm Talep Tahminleri
(Bağımlı değişken: Konaklama Yabancı Turist Sayısı)

Açıklayıcı Değişkenler	Havuzlanmış Model (OLS) Tahminleri	Tek Yönlü Birim Sabit Etkiler Modeli (OLS) Tahminleri	Çift Yönlü Sabit Etkiler Modeli (OLS) Tahminleri	Tek Yönlü Birim Rassel Etkiler Modeli (UGLS) ^a Tahminleri
Sabit terim	-91314.93	-181452.5	-185983.0	-134030.6
(se)	(8442.30)***	(6895.61)***	(6970.70)***	(23137.36)***
(wpse)	(20055.04)***	(13019.90)***	(11588.38)***	(20721.30)***
(wcse)	(8272.94)***	(24947.65)***	(22454.19)***	(29723.28)***
Dış Ticaret	17.507	16.95162	17.39638	17.03397
(se)	(0.644345)***	(0.968053)***	(0.976566)***	(0.864973)***
(wpse)	(1.9378)***	(1.8513)***	(1.6218)***	(1.9704)***
(wcse)	(0.817577)***	(1.757450)***	(1.700483)***	(1.739676)***
Yatak Sayısı	22.73312	30.54907	30.83644	27.51015
(se)	(0.195698)***	(0.415850)***	(0.420118)***	(0.333502)***
(wpse)	(1.8121)***	(1.0383)***	(0.9430)***	(1.9441)***
(wcse)	(0.878881)***	(1.811091)***	(1.871688)***	(1.719117)***
Terör	-388284.1	-261250.9	-269409.0	-298500.0
(se)	(84430.10)***	(51037.47)***	(50900.46)***	(50530.96)***
(wpse)	(100937.2)***	(49229.02)***	(48688.87)***	(98043.73)***
(wcse)	(110297.7)***	(51602.52)***	(47432.67)***	(89888.41)***
Dağcılık	65015.33	---	---	-72196.42
(se)	(23907.74)***			(65503.23)
(wpse)	(64635.98)			(115497)
(wcse)	(8691.954)***			(97785.13)
<hr/>				
<i>NxT</i>				
<i>R²</i>				
<i>F</i>				
<i>R²(LSDV)</i>				
<i>R²(içinde)</i>				
<i>R²(arasında)</i>				
<i>R²(topyekün)</i>				
<i>F(içinde)</i>				
<i>F(LSDV)</i>				
<i>corr(u_i, X_{ik})</i>				

a. Swamy-Arora yöntemiyle tahmin edilmiştir.

Belirtilen standart hataya göre *%10 düzeyinde anlamlı; ** %5 düzeyinde anlamlı; *** %1 düzeyinde anlamlı

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Yudum		TURGUT
Doğum Yeri ve Yılı	Ardahan		1988
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		
ve Düzeyi	Orta		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2002	2005	Ardahan Süper Lisesi
Lisans	2007	2012	Uludağ Üniversitesi
Yüksek Lisans	2012	2014	Uludağ Üniversitesi
Doktora			
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.			
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	15. Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu		
Yayımlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):	yudumturgut@hotmail.com		
	Tarih	23.07.2014	
	İmza		
	Adı Soyadı	Yudum TURGUT	

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Yudum TURGUT
Tez Adı	İllere Yönelik Yerli ve Yabancı Turizm Talebi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Ekonometri
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışman(lar)ı	Prof.Dr.Sacit ERTAŞ
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☒ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Veriyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 06.08.2014

İmza :